

**ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԺԵ-ԺԹ. ԴԱՐԵՐՈՒ
ՀԱՅ-ՍՊԱՆԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐԷՆ**

**1. ԳՈՒՈՄՊՈՍԻ ԵՒ «ԱՄԵՐԻԿԱ» ԱՆՈՒՆԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՐԿԱԾՆԵՐԸ**

Հայերու եւ Հատին Ամերիկայի առընչութիւնը սկիզբ կ'առնէ Քրիստափոր Գոլոմպոսէն: Աւելի ճիշտ՝ անոր հայկական ծագումի վարկածէն: Արդարեւ, Գոլոմպոսի մասնագէտ Սէմուէլ Է. Մորիսընը, նշելէ ետք անոր ճենովական ծագումը վիճարկող վարկածներ, դիտել տուած է, որ «եթէ փորձ ըլլայ գոլոմպիական խեցեանոցին մէջ այս պտոյտը շարունակելու, մարդ կրնայ փաստարկներ գտնել ի նպաստ անոր գորսիքացի, մայորքացի, ֆրանսացի, գերմանացի, անգլիացի, յոյն կամ հայ ըլլալուն մասին»¹:

Վարկածներու այս շարանը յիշուած է Ամերիկայի գիւտի 500ամեակի նախօրէին գրուած լրագրական յօդուածի մը մէջ, առանց յղումի. «Գոլոմպոսը՝ ներկայացուած է որպէս գասքիլիացի, կատալոնացի, գորսիքացի, մայորքացի, փորթուկալցի, ֆրանսացի, անգլիացի, յոյն եւ նոյնիսկ հայ»²:

Մորիսըն յղում չէր տուած: Հանդիպելով մոսկովեան սպաներէն հատորի մը, որ նաեւ անցողակի կը յիշէր հայկական վարկածին գոյութիւնը -- դարձեալ առանց յղումի--³, սկիզբը մտա-

¹ SAMUEL ELIOT MORISON, *Admiral of the Ocean Sea. A Life of Christopher Columbus*, vol. I, Boston, 1942, p. 9.

² ROBERT HUGHES, "Just Who Was That Man?", *Time*, October 7, 1991, p. 58: Այս լրագրական տեղեկութիւնը մէջբերուած է որպէս փաստացի տպացոյց, թէ Գոլոմպոս հայ էր (Հմմտ. GEORGE MOURADIAN, *Armenian Info-Text*, Southgate, 1995, p. 54):

³ YÁKOV SVET, *Cristóbal Colón*, Moscú, 1990, p. 43.

ծեցրինք Հայաստանեան աղբիւրի մը մասին: Յետագային, սակայն, «Հայաստանի Կոչնակ»-ի 1922-ի լրատուութիւն մը, որ գրեթէ բառացի թարգմանութիւնն էր «Նիւ Եորք Թայմզ»էն, մեզի տուաւ Մորիսընի Հաստատութիւն ամէնէն հաւանական աղբիւրը⁴: Ի վերջոյ, կարողացանք քննել ամերիկեան թերթին թղթակցութիւնը, որ «Ասոշիէյթըտ Փրէս» գործակալութեան հեռագրալուր մըն էր՝ Փարիզէն: Կու տանք զայն ստորեւ, թարգմանաբար--

«Եթէ նիւ եորֆցի օր. Օլիվիա Հիլը իր վարկածները կարենայ հիմնաւորել, Քրիստափոր Գոլումպոսի արձան մը պէտք է կանգնի ո՛չ թէ Ճենովայի մէջ, այլ Արարատ լեռան վրայ:

Օր. Հիլը, որ Նիլը Իսթ Ռիլիֆի գործով տարի մը անցուցած է Հայաստանի մէջ, կը պնդէ որ Գոլումպոս հայ էր եւ որ իր իսկական անունը Kholumbian էր: Այս պնդումը իր ուշադրութեան յանձնած էին նշանաւոր հայ գիտնականներ, եւ ինք այնուհետեւ ստուգած է, որ Հայաստանի մէջ այդ անունով քանի մը ընտանիք կայ, որոնք սերտ առնչութեան մը մասին կը պնդեն ընտանիքի սպանական ճիւղին հետ, որ իր անունը վերածած է Գոլումպոսի:

Կ'ըսուի, թէ ընտանեկան ամբողջական արձանագրութիւն մը պահուած է էջմիածնի հայկական վանքի մը գրադարանը եւ թէ պատերազմի ընթացքին Փեթրոկրատ⁵ ուղարկուած է ապահով պահպանուելու համար: Օր. Հիլը կը յուսայ ձեռագիրը գտնել եւ հարցը լուծել⁶:

Կ'արժէ նշել, որ «Հայաստանի Կոչնակ»-ի լրատուութիւնը գրած էր, թէ Հիլ «տարիներ անցուց» Հայաստան եւ թէ Գոլումպոսի մականունը «Քօլօմպեան» էր, ու յիշած էր «քանի մը հայ ուսումնականներ» եւ «լուսաբանող քանի մը գրքեր»: Միւս

⁴ «Ազգային կեանք», Հայաստանի Կոչնակ, 6 Մայիս 1922, էջ 603,

⁵ 1915-1922-ին, ապահովութեան նկատառումներով, ձեռագիրները ի պահ դրուած էին Մոսկուա եւ ո՛չ թէ Փեթրոկրատ (տե՛ս Rev. ARSEN SIMEONIAN, "The Echmiadzin Manuscripts During the First World War", Armenian Review, Winter 1983, p. 40-49):

⁶ "Columbus an Armenian? So Miss Olivia Hill Says, Quoting Prominent Armenian Scholar", New York Times, April 27, 1922, p. A2.

կողմէ, հետաքրքրական է նշել, որ «Նիւ Եորք Թայմզ»-էն առաջ, նոյն հեռագրալուրէն քաղելով, լրւոր հրապարակած էր Պոլսոյ «Օրիէնթ Նիւզ» անգլերէն թերթը⁷:

Ինչպէս կարելի էր սպասել նման համառօտ լրատուութենէ մը, թղթակցութիւնը բաւականաչափ լուսաբանութիւն չի տար հարցին: Ո՞վ էին արդեօք այդ «նշանաւոր հայ գիտնականներ»ը: Միւս կողմէ, ո՛չ Օ. Հիլի եւ ոչ ալ վարկածին յետագայ ճակատագիրը յայտնի են: Նոյնը պէտք է ըսել էջմիածնի գրադարանը (այժմ՝ Երեւանի Մատենադարանը) իբրեւ թէ պահուող «ընտանեկան արձանագրութեան» մասին:

Հետաքրքրական է նշել, որ Ամերիկայի մէջ, իրօք, գոյութիւն ունի Գոլումպոսեան ընտանիքը, որ 1931ին սկսած է մածոնի արդիւնաբերական արտադրութիւնը երկրին մէջ եւ այսօր նշանաւոր է Colombo մականիչով⁸: Սակայն, մականունին ծագումը կը մնայ ճշտելի:

Կ'արժէ նշել, որ քանի մը տարի առաջ, ամերիկահայ անգլիագիր բանաստեղծուհի Տայանա Տէր-Յովհաննէսեան իր "Naming the Lost" («Կորսուածը անուանելով») բանաստեղծութեան մէջ անդրադարձած է Գոլումպոսի «հայկական» ծագումին.-

"St. Patrick was an Armenian,
Armenians claim. Except they put
it this way: He was Hai.
He came from the Caucasus.

And Columbus's mother. She was from
Trebizond. His father
a Genovese sailor met her there (...)"⁹

(«Ս. Պատրիկը հայ էր,
կը պնդեն հայերը: Թէեւ կ'ըսեն

⁷ Հմմտ. «Քրիստափոր Գոլումպոս հայ է եղեր», Վերջին Լուր, 22 Ապրիլ 1922, էջ 2:

⁸ ARA BALIOZIAN, *The Armenians*, New York, 1980, p. 172: Տէս նաեւ ԱՐՄՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ, Հայագրի գործիչներ. հնագոյն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երեւան, 2002, էջ 58:

⁹ DIANA DER-HOVANESSIAN, "Two Poems", *Ararat*, Winter 1995, p. 14.

այսպէս. ան հայ էր:
Կովկասէն կու գար:

Նաեւ Գոլոմպոսի մայրը: Տրապիզոնէն
էր ան, ուր հայրը՝
«նեմովացի նաւաստի, ծանօթացաւ անոր»):

Կը մնայ ճշտել, թէ ասիկա սոսկ բանաստեղծական երեւակա-
յութեան արգասիքն է կամ թէ գոյութիւն ունի այս պնդումը պա-
րունակող աղբիւր մը: Ի դէպ, Գոլոմպոսի ծննդավայրը Թուր-
քիա տեղադրող վարկած մըն ալ ծանօթ է¹⁰, թէեւ առայժմ մեզի
յայտնի չեն ո՛չ անոր մանրամասնութիւնները եւ ոչ ալ Թուր-
քիոյ ո՞ր վայրին հետ կապուած ըլլալը:

Հանրայայտ իրողութիւն է, որ Նոր Աշխարհի անունը կա-
պուած է ո՛չ թէ Գոլոմպոսի, այլ Ֆլորենսիացի նաւորդ Ամերիկո
Վեսպուչչիի հետ (1451-1519): Ամերիկա անունը առաջին անգամ
յիշուած է 1507ին՝ գերմանացի աշխարհագրագէտ Մարթին
Վալտսէմիւլլէրի գծած համաշխարհային քարտէսին մէջ: Բայց
հետաքրքրական է նշել, որ Ամերիկայի անդրադարձող առաջին
անգլերէն հատորին մէջ (Անվերս, 1522), ցամաքամասին անունը
գրուած է Արմենիկա (Armenica): Այս անանուն հատորի անուա-
նաթերթին յաջորդող էջը գրութիւն մը կը պարունակէ, որ կը
սկսի այսպէս. -

«Յամի Տեառն 1496ին, Լիզպոնի նաւերով Փորթուկալէն
մեկնեցանք Մանուէլ Թագաւորի հրամանով: Բախտը ու-
նեցանք մեծ վտանգներէ ազատելով նաւարկել մեծ ծո-
վուն վրայ եւ վերջապէս գտանք մեր սեփական տի-
րոյթները: Ինը հարիւր մղոն նաւարկեցինք Ջելանտի
ափերէն (by the coast of Selandes)¹¹ եւ ի վերջոյ երկիր մը
հասանք, բայց այդ երկիրը ներկայիս ծանօթ չէ որով-
հետեւ տէր չունի եւ անյայտ է, եւ կը կոչուի Արմենի-
կա (and it is named Armenica): Հոն բազմաթիւ տեսակ գա-
զաններ կան, զորս երբեք տեսած չէինք: Այս երկրին
մարդիկը ո՛չ Թագաւոր կամ տէր ունին, եւ ոչ ալ ի-
րենց աստուածը: Բայց հասարակաց մէկ բան ունին.

¹⁰ HUNTER DAVIES, *In Search of Columbus*, London, 1991, p. viii.

¹¹ «Ջելանտի ափեր»-ը իմաստը յայտնի չէ:

այս մարդիկ մերկ կը պտըտին: Բայց տղամարդիկ եւ կիներ իրենց գլխում, վիզին, քեւերում եւ ծունկերում վրայ փետուրներ կը կրեն՝ իրենց գեղեցկութեան ու զարդարանքին համար»¹²:

Ըստ երեւոյթին, Արմենիկա բառը հրատարակիչին վրիպակն էր¹³, փոխանակ՝ Ամերիկայի: Բայց ասիկա կապ չունի պատումին վաւերականութեան հետ: Եթէ ճամբորդութեան փաստը հաստատուի, Փորթուկալի նաւորդներու Նոր Աշխարհ հասնելու կանխագոյն դէպքը կը դառնայ: Յայտնի է, որ ամերիկեան ցամաքամաս (Պրագիլ) հասնող առաջին ծանօթ փորթուկալցի նաւորդը՝ 1500ին, Փետրո Ալվարէս Գապրալն էր:

2. ԳՈԼՈՄՊՈՍԻ ՀԵՏ «ՃԱՄԲՈՐԴԱԾ» ՀԱՅԵՐԸ

Ֆրանսացի հեղինակ Ա. տը Մոնկոն, նշած է, որ Գոլոմպոսի առաջին ճամբորդութեան մասնակիցներէն Լուիս տէ Թոռէն, որ դաւանափոխ հրեայ մըն էր, իբրեւ թէ «քաւականաչափ գիտէր լատիներէն, յունարէն, արաբերէն, եբրայերէն, ղպտերէն եւ հայերէն»¹⁴: Սակայն, ըստ ճամբորդութեան վերաբեալ պաշտօնական փաստաթուղթերուն, տէ Թոռէ միայն «եբրայերէն, քաղդէերէն [արամերէն] եւ արաբերէն» գիտէր¹⁵:

Սամուէլ Քրմոյեանը թիւրիմացաբար գրած է, թէ Պինայեանը «նշում է, որ դեռեւս Կոլումբոսի ճանապարհորդութեանը մասնակցել էին մի խումբ հայեր»¹⁶: Արդարեւ, Մորիսընը վկայակոչելէ զատ, արժանթինահայ պատմաբան Նարսիսո Պինա-

¹² Հին անգլերէն սկզբնագիրը տե՛ս HENRY HARRISSE, *Bibliotheca Americana Vetustissima*, vol. I, Madrid, 1958, p. 197: Ընդգծումը մերն է:

¹³ JUAN GIL, *Mitos y utopías del descubrimiento: II. El Pacífico*, Madrid, 1989, p. 127.

¹⁴ A. DE MONTGON, *Christophe Colomb*, Paris, 1936, p. 28.

¹⁵ ALICIA B. GOULD, *Nueva lista documentada de los tripulantes de Colón en 1492*, Madrid, 1984, p. 239. տե՛ս նաեւ GIANNI GRANZOTTO, *Christopher Columbus*, Garden City, 1985, p. 111:

¹⁶ ՍԱՄՈՒԷԼ ՔՐՄՈՅԵԱՆ, «Հայերը Հարաւային Ամերիկայում», *Նորք*, 3, 1991, էջ 141.

յեանը Գոլոմպոսի մասին ուրիշ բան ըսած չէր 1974ին¹⁷, մանաւանդ՝ որեւէ ակնարկութիւն չէր ըրած հայերու մասնակցութեան մասին:

Նոյն ժամանակաշրջանին երբ Գոլոմպոս կը ձեռնարկէր իր առաջին երկու արշաւանքներուն, Մարտիրոս Երզնկացի անունով կրօնաւոր մը եօթնամեայ ուղեւորութեամբ կը շրջէր Եւրոպայի մէջ: Ան 1493ին Սպանիա հասաւ: Կենդարիա քաղաքին մէջ, որուն տեղադրութիւնը յստակ չէ, բայց որ կը գտնուէր Բասկեան երկրին մէջ՝ Պիլպատէն ոտքով 25 օր հեռու, նաւ մը յանձն առաւ զինքը փոխադրել:-

«Եւ գտայ մի մեծ մաւ, որն, ինչպէս ասացին, 80000 դանքար քեռ ունէր. եւ աղաչեցի երեցներին՝ ասացէք, որ ինձ նոյնպէս առնեն մաւի մէջ, այլեւս չեմ կրնար դիմանալ, աւիւնս վերջացաւ: Նրանք գարմանում էին, թէ "Այսքան երկրներ դու ինչպէ՞ս կարողացար հետեւակ անցնել": Եւ գնացին, մաւի տիրոջը խնդրեցին, թէ "Այս հայը հոգեւորական է, առ մաւդ, քանի որ հեռու աշխարհից է եկել եւ չի կարող ցամաքով յետ դառնալ": Կարդացին Պապի թուղթն ու լսեցին, եւ մաւաւարն ասաց. "Կ'առնեմ մաւս, բայց դրան ասացէք, որ գիտեմայ՝ ես Համատարած ծովով եմ ետ գնում («ի համատարած ծովուն կ'երթամ»), իմ մաւը վաճառական չի մտնում: Այսքան մարդիկ որ կան՝ մաւիս ծառայողներն են: Մենք մեր կեանքից ձեռ եմք վերցրել, ապաւինել եմք Աստծուն. եթէ մախիմանութիւնը մեր բախտը բերեց, Աստուած մեզ ազատեց. շրջանցեմք աշխարհը («բոլորեմք աշխարհը»)՝ լաւ է, թէ չէ՝ Աստուած գիտէ:

(...) Անչափ բարիք բերին. ինչքան ուտելի՝ չէր վերջանայ: Եւ մտայ մաւ Նոր Կիրակի, Երեմշաբթի, եւ 67 օր շրջանցեցինք մայրցամաքը եւ եկանք աշխարհիս Եզրը՝ Անդալուզիա, այն քաղաքը, որ ծովի մէջ էր, եւ մնացինք այնտեղ 19 օր, որովհետեւ մեծ ալեկոծութեան հանդի-

պեցիմք, եւ առագաստները պատռուեցին. եկան այնտեղ, շինեցին»¹⁸:

«Ի համատարած ծովուն» մէջ ընթացած այս նաւագնացութիւնը այլազան կարծիքներու առիթ եղած է: Ֆրանսացի հայագէտ Ժիւլ տը Սէն-Մարթէնը ուղեգրութեան ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ պնդած է, որ Երզնկացիի նպատակը եղած էր աշխարհաշրջութիւնը¹⁹: Քերովբէ Պատկանեանը հետեւած է իրեն²⁰: Հրաչեայ Աճառեանը տարբերակ մը առաջարկած է, գրելով, թէ Երզնկացին «լսելով որ Քրիստափոր Կոլումբոսը գտել է Ամերիկան, ինքն էլ ուզեց նոր աշխարհներ գտնել: Նա դուրս եկաւ Հայաստանից, անցաւ ամբողջ Եւրոպան եւ Սպանիայի վրայով հասաւ Ատլանտեան ովկիանոսի եզերքը»²¹: Ի հարկէ, ան ճամբայ ելած էր Գոլոմպոսի ճամբորդութենէն երեք տարի առաջ: Սէն-Մարթէնի, Պատկանեանի եւ Աճառեանի վարկածը, «սակայն, չի հաստատուում»²²:

¹⁸ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՊՐԱԿՈՒՆԵՑԻ, ՍԱՐԳԻՍ ԱԲԵՂԱՅ, Ուղեգրութիւններ (հայ ուխտագնացները Արեւմտեան Եւրոպայում), Երեւան, 2001, էջ 14 (աշխարհաբարի վերածում՝ Ա. ՄԱՂՈՅՆԱՆԻ): Այս փոքրածաւալ հատորը կը պարունակէ յիշեալ հեղինակներու ուղեգրութիւններուն աշխարհաբար եւ սպաներէն թարգմանութիւնները (Երզնկացի եւ Սարգիս Աբեղայ սպաներէն թարգմանութիւնները կատարուած են մեր կողմէ): Երզնկացիի բնագիրը տե՛ս Վ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ, «Մարտիրոս Երզնկացու ճանապարհորդական նոթերը», Հայկական ՍՍԲ ԳԱ Տեղեկագիր, 6, 1957, էջ 109:

¹⁹ J. A. DE SAINT-MARTIN, "Relation d'un voyage fait en Europe et dans l'Océan Atlantique, a la fin du quinzieme siècle, sous le regne de Charles VIII, par Martyr, eveque d'Arzendjan, dans la grande Arménie", *Journal Asiatique*, decembre 1826, p. 343-346: Սէն-Մարթէնի հետեւողութեամբ, նոյն ենթագրութիւնը կրկնած են նաեւ այլ հետազոտողներ. տե՛ս «Մարտիրոս եպիսկոպոսի Երզնկացոյ ուղեգրութիւն ի Սպանիա», Բազմավէպ, 2-5, 1937, էջ 54. ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՈՅԱՅԵԱՆ, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Բ. հատոր, Գահիրէ, 1955, էջ 635-637. ԱՇՈՏ ԱՐԱՎԱՍԷԱՆ, Համառոտ ուրուագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, Կ. 1, Երեւան, 1964, էջ 202:

²⁰ Հմմտ. Հ. ԱՐՄԷՆ ՂԱԶԻԿԵԱՆ, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, Կ. 1, Վենետիկ, 1912, էջ 1924:

²¹ ՀՐԱԶԵԱՅ ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայերէն անձնանունների բառարան, Կ. Գ., Պէշրութ, 1972, էջ 285:

²² Ա. ԱՍԼԱՆԵԱՆ, «Մարտիրոս Երզնկացի», Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Կ. 7, Երեւան, 1981, էջ 346. Հմմտ. «Հայկական Համառոտ Հանրագիտարան»ի անստորագիր հաստատումը, թէ կարծիքը «դեռեւս չի հաս-

Գառնիկ Ստեփանեան Երզնկացիի խառնափնթոր կենսա-
գրութիւն մը գրած է, պնդելով, որ «Բիսկայեցի մաւորդների
հետ դուրս է եկել երկարատեւ ֆանապարհորդութեան, որը
տեւել է մի քանի տարի: 70 օր անցկացրել է Ատլանտեան ով-
կիանոսի վրայ»: Անշուշտ, եթէ ովկիանոս եղած էր եօթանասուն
օր, ուրեմն ճամբորդութիւնը «մի քանի տարի» չէր կրնար տե-
ւել: Ան ուղեւորութիւնը 1488-1491 թուագրած է, հաւանաբար՝
Աճառեանի հետեւողութեամբ, եւ նշած, թէ Սէն-Մարթէնը զայն
հրատարակած է «Ժուռնալ ագիաթիք»-ի մէջ (1828 թ., ֆրանսե-
րէն թարգմանութեան հետ միասին) ու նոյնիսկ տուած է այս
երկլեզու ենթագրեալ հրատարակութեան հայերէն բնագրի վեր-
նագիրը՝ «Տեղեկութիւն ուղեւորութեանն զոր արար յԵւրոպա
եւ յԱտլանտեան ովկիանոսի ի վերջ հնգետասաներորդի դա-
րու եւ առ թագաւորութեամբ Կարոլոսի ութերորդի՝ Մարտի-
րոս եպիսկոպոս Եզնկա՝ի մեծ Հայս, գրեալ ի նմանէ ի հայ
բարբառ եւ թարգմանեալ ի գաղղիականն»²³: «Ժուռնալ Ա-
գիաթիք»ը միայն ֆրանսերէն թարգմանութիւնը կը պարունակէ,
որ լոյս տեսած է Դեկտեմբեր 1826ի թիւին մէջ, թէեւ ճիշտ է,
որ Սէն Մարթէն 1827ին հրատարակած է 80 էջոց գրքոյ մը՝
ֆրանսերէն առանձին թարգմանութեամբ, հայերէն բնագրին հետ
միասին²⁴:

Դար մը ետք, Սէն-Մարթէնի այս երկլեզու հրատարակու-
թիւնը անգլիացի հռչակաւոր վիպասան Սոմըրսէթ Մոէմի ուշա-
դրութիւնը գրաւած է: Սպանիոյ նուիրուած իր «Տոն Ֆերման-
տո» երկին աւարտական բաժնին մէջ, ան ամփոփած ու կարգ մը
հատուածներու թարգմանութեամբ ներկայացուցած է Մարտիրոս
Երզնկացիի թափառումները: Իր հետաքրքրութիւնը բացատրե-

տատուել» («Մարտիրոս Երզնկացի», Հայկական Համառօտ Հանրագիտա-
րան, հ. 3, Երեւան, 1999, էջ 629)»

²³ ԳԱՌՆԻԿ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ, Կենսագրական քառարան, հ. 2, Երեւան, 1981, էջ
313-314:

²⁴ Հմմտ. ՂԱԶԻԿԵԱՆ, Հայկական մոր մատենագիտութիւն, էջ 1890: Այդ
առանձին հրատարակութեան ֆրանսերէն թարգմանութեան վրայ հիմնուած
է ԺԹ. դարու վերջը կատարուած սպաներէն թարգմանութիւնը (*Relación de
un viaje por Europa con la peregrinación a Santiago de Galicia verificado a fines
del siglo XV por Mártir, obispo de Arzenyan*, traducción de Emilia Gayangos de
Riaño, Madrid, 1897, p. 3):

լով, Մոէմ ըսած է, թէ հայ կրօնաւորի պատմութեան ներկայացումը ինքնանպատակ չէր:--

«Անծանօթ նաւապետին նառին համար է, զոր ան խօսեցաւ երբ ան [Մարտիրոսը] ճանապարհատումս ուզեց, եւ կը տարուիմ մտածելու, որ հայ եպիսկոպոսը նոյնպէս հաւնած է զայն, քանի որ գիրքի շարադրանքին մէջ իր միակ յիշածն է: (...) Իմ կարծիքով, այնքան յաջող է, որքան Թուկիդիտէսի որեւէ մէկը որ տուած ըլլայ Յունաստանի նշանաւոր մարդոց որոնց պատմութիւնը գրած է: (...) Անոր խօսքերը հերոսական հնչեղութիւն ունին: (...) Ան ալ, անծանօթ նաւապետը, կրօնաւոր մըն էր, նուիրուած՝ արկածախնդրութեան, եւ ան ալ անվախ հոգի մը ունէր»²⁵

Ռոպէր Կիւլպէնկեան հայ կրօնաւորը կոչած է «ձախող նախկարապետ Վաւօ տէ Կամայի... արտօնուեցաւ բարձրանալու մեծ նաւու մը վրայ 80.000 քեռնաբարձութեամբ, որ նպատակ ունէր նոր երկրամասեր գտնելու եւ ուր ոչ մէկ վաճառական կը գտնուէր, այլ միայն նաւային անձնակազմը եւ կրօնաւորներ»²⁶:

Վազգէն Յակոբեան շարք մը համոզիչ փաստերով հերքած է Սէն-Մարթէնի եւ Աճառեանի վարկածները, ճշտելով, որ 67 օրերու ծովային ճանապարհը բաւարար էր, որ իբերական թերակղզիի ատլանտեան բաժնի շրջանը կատարուէր²⁷:

Աւելի յանդուգն կարծիք մը կայ, որ կը փորձէ Մարտիրոսը ուղղակի կապել Գոլոմպոսի երկրորդ արշաւանքին հետ: Բուն հեղինակին ծանօթ չենք, բայց անոր սկզբնական ջատագովներէն եղած է արձակագիր Վիգէն Խեչումեանը: Գեղարուեստա-վաճառադրական ակնարկի մը մէջ, ան պնդած է, որ Մարտիրոս երգընկացի 25 Սեպտեմբեր 1493ին մեկնած է Գատիզի նաւահան-

²⁵ W. SOMERSET MAUGHAM, *Don Fernando, or Variations on Some Spanish Themes*, London Toronto, 1935, p. 267-268: Մարտիրոս երգնկացիի նուիրուած էջերուն թարգմանութիւնը տե՛ս ԿԱՐՊԻՍ ՍՈՒՐԵՆՏԵԱՆ, Պսակ թարգմանութեան, Երեւան, 2001, էջ 458-462:

²⁶ ՌՈՊԵՐ ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆ, Հայ-պորտուգալական յարաբերութիւններ, Երեւան, 1986, էջ 40:

²⁷ ԶԱ.ԿՈՐԵԱՆ, «Մարտիրոս երգնկացու», էջ 99-100:

գլխատէն Գոլումպոսի երկրորդ արշաւախումբի գլխաւոր (այսինքն, նոյնինքն Գոլումպոսի) նաւուն մէջ, հասած է մինչեւ «Հնդկաստան», այսինքն, Նոր Ալիսարհ, նկատած է, որ այդ չէր Հայաստան հասնելու ճամբան ու վերադարձած է Գատիգ: Ապա Սեւիլ-լա հասնելով, ներկայացած է Սպանիոյ իզապէլ թագուհիին ու հաշուետուութիւն տուած է, նախքան ճեղքվացի ծովակալին ժամանումը²⁸: Խեչումեանի պճնագ ըդ այս պատմութիւնը զուտ մտացածին բնոյթ ունի, հաշուի առնելով այն պարզ փաստը, որ, ինչպէս տեսանք վերը, Մարտիրոսի խնդրոյ առարկայ նաւարկութիւնը կատարուած է Սպանիոյ հիւսիսը որպէս մեկնակէտ ունեւալով, ու ի վերջոյ իր նաւը մտած է Անտալուզիա, ուր առաջին անգամ ըլլալով, առանց անունը տալու, հայ կրօնաւորը կը յիշէ Գատիգի գոյութիւնը:

Կը թուի, թէ Վ. Խեչումեանի կողքին, այլ հեղինակներ ալ, որոնց հետքը չենք կրցած գտնել, 1960ական թուականներու վերջը արծարծած էին այս հարցը: Ինչպէս գրած էր 1970ին Լեւոն Խաչիկեանը, «ամպատասխանատու եւ աղմկարար յօդուածները, որ գրուեցին վերջերս այդ մասին, գիտութեան հետ առնչութիւն չունեն»²⁹:

Բորիս Մկրտչեան վերաշարադրած է այս վարկածին մէկ տարբերակը, ըստ որուն Մարտիրոսը հանդիպած կ'ըլլայ Գոլումպոսի երկրորդ արշաւախումբի 17 նաւերէն մէկուն նաւապետին (մեկնա՝ Հիւսիսային Սպանիայէն), որուն հետ ճամբայ ելած է. «(...) Բարեյաջող հասնելով Կոլումբոսի մաւտորմիդին եւ տեսնելով, որ իրեմք եկել են ոչ այն Հնդկաստանը, որտեղից ինքը հեշտութեամբ կը դառնար Հայաստան, շուտափոյթ վերադառնում է Իսպանիա»³⁰:

²⁸ Առաջին հրատարակութիւնը չենք կրցած ճշտել, բայց յետմահու արտատըպումը (առանց աղբիւրի յիշատակութեան) տես ՎԻԳԷՆ ԽԵՉՈՒՄԵԱՆ, «Ճամբորդութիւն անգրական ծովով», Շիրակ, Հոկտեմբեր 1987, էջ 6-10:

²⁹ ԼԵՒՈՆ ԽԱՉԻԿԵԱՆ, «Սարգիս Արեղայի "Ուղեգրութիւն"ը», Պատմա-բանասիրական հանդէս, 3, 1970, էջ 134 (հմտ. Լ. ԽԱՉԻԿԵԱՆ, Աշխատութիւններ, 4. Ա., Երեւան, 1995, էջ 303):

³⁰ ԲՈՐԻՍ ՄԿՐՏՉԵԱՆ, «Մարտիրոս Երզնկացու ողբականը», Գիտութիւն եւ տեխնիկա, 11, 1969, էջ 28:

Սակայն, Մկրտչեանի մէջբերած ապացոյցներով՝ «անդրատլանտեան երկրների յայտնագործմանն ունեցած նրա [Մարտիրոսի] մասնակցութեան հարցը մնում է չուծուած»³¹: Աւելի ճիշտ, լուծուած է յօգուտ անկարելիութեան, քանի որ եղածը ամբողջովին թէական փաստարկներու վրայ հիմնուած է:

Աւելորդ է յիշատակել, որ այս ենթադրութեան հիմամբ, հայրենի արձակագիր Աղասի Այվազեան հեղինակած է իր «Սինէոր Մարտիրոսի արկածները» վէպը (1978), որմէ ներշնչուած է բեմադրիչ Վիգէն Զալլարանեանի «Զայն բարբառոյ...» (1991) շարժանկարը³²:

3. ԱՌԱՍՊԵԼԱԽԱՌՆ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

Երզնկացիէն մօտ դար մը ետք, Սարգիս անուշով արեղայ մը անոր հետքերէն ճամբորդելով Սպանիա հասած է: Իր ուղեգրութիւնը «Ամերիկայի յայտնագործութիւնը վկայող անդրանիկ հայերէն աղբիւրն է»³³: Ան ուշագրաւ տեղեկութիւններ ունի. Սելիլլայի մէջ, 1590ի շուրջ, Սարգիս առասպելախառն պատումներ լսած էր Ամերիկայի հարստութեան մասին:—

«Քաղաքի առջեւ մի մեծ գետ կայ: Իսպանիայի թագաւորը, որ Նոր Հունտուստանը գտաւ, շատ նաւեր է կանգնեցրել: Տարեկան հինգ նաւ է գալիս, փող ու ոսկի են բերում: Դա այն ոսկին ու արծաթն է, որ ինքնիշխան է բուսնում. գարմանք բան է: Շատ ձի, ջորի, կով, ոչխար են մորթում, լէշը տանում են, գցում այնտեղ, ուր ոսկի ու արծաթ է բռնում: Այնտեղ մեծ մրջիւն է լինում, մեծութիւնը՝ շատ չափ: Մրջիւնները ոսկու միջից են ելնում, գնում են լէշն ուտելու: Երեմ չորս հարիւր կտրիմ ձիաւոր գնում, մտնում են մէջը, վերուվար վազեցնում են ձիերը, ոսկին ու արծաթը մանրում, մինչեւ մրջիւնը գայ: Մրջիւնը լէշն ուտում ու դառնում, գնում է իր տեղը:

³¹ Հմմտ. անդ., էջ 28-30.

³² «Սինէոր Մարտիրոսի ուխտագնացութիւնը», *Արուեստ*, 6, 1990, էջ 18:

³³ Ա.Լ.ՎԻՆԱ. ԱՐԱՄՆԵԱՆ, «V-XVII դդ. հայ-իսպանական պատմամշակութային կապերի պատմութիւնից», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 8, 1990, էջ 38:

Տեսնում է՝ ոսկին ու արծաթը մանրած է: Մրջիւնը գործելու տեղ է պատրաստում, տանում է հեռու տեղ: Վերցնում են, տանում-լցնում մաւը եւ բերում: Նաւի մեծութիւնը տասներկու յարկաբաժին է, 14 տեղ առագաստ են պարգում: Մէջը եկեղեցի կայ, բանջարանոց, ջրհոր կայ՝ մէջը փարուկիր պատած, անձրեւ որ գալիս է, լցում է ջրհորի մէջ: Մսագործ կայ, կերպասավաճառ, 500 մաւավար կայ: Վեց ամսում գալիս-հասնում է Սիւլիխ»³⁴:

Նման հէքեաթաշունչ պատումներ կը շրջէին Եւրոպայի մէջ. էլ Տորատոյի առասպելը՝ ոսկեպատ քաղաքի մը եւ իր բնակիչներուն մասին, ամենածանօթ նմոյն է միայն: Սպանական աղբիւրներու քննութիւն մը թերեւս լոյս սփռէ Մարգիս աբեղայի հաղորդած այս զրոյցին ակունքին վրայ:

Գոյութիւն ունի նաեւ սպանական արխիւներէն բխած զրոյց մը, որ իր անսովորութեամբ ու տարողութեամբ հեռուները կը հասնի:

1519-1522ին, Ֆերնանտո Մակելլանի աշխարհաշուրջ ճամբորդութենէն ետք, զոր իր մահուան հետեւանքով աւարտեց տեղակալը՝ Սեպասթիան Էլքանոն, ճանապարհը դտնուած էր: Արդէն կարելի էր ամերիկեան ցամաքամասը շրջանցնել եւ հասնիլ Արեւելեան Ասիա՝ համեմներու եւ թանկագին մետաղներու բուռն աղբիւրը, որ Մարքո Փոլոյի ժամանակէն հրապուրած էր Եւրոպան:

Այդ նկատառումով, Սպանիոյ թագաւոր Գարլոս Ա. (1516-1556) երկրի տնտեսական ծաւալումին սատարելու եւ ֆինանսական նոր աղբիւրներ ձեռք ձգելու նպատակով, կազմակերպեց ծովային մեծ արշաւներու շարք մը: Անոնցմէ մէկը՝ Կոնզալօ տէ Լոպսոյի ղեկավարութեամբ, 1525ին ճամբայ ելաւ Լա Գորունիայէն՝ Մակալլանէսի հետքերէն ընթանալով, բայց աղէտալի կերպով վերջացաւ:

Նաւագնացութեան վերապրողներէն մէկը՝ Անտրէս տէ Ուրտանեթա, որ 1536ին կը վերադառնար Սպանիա եւ աւելի ուշ

³⁴ Երգնկացի եւ այլք, Ուղեգրութիւններ, էջ 23: Բնագիրը տե՛ս ԽԱՉԻԿԵԱՆ, «Սարգիս Արեղայի», էջ 143 (հմտ. ԽԱՉԻԿԵԱՆ, Աշխատութիւններ, էջ 310),

կրօնաւոր կը դառնար, իր տեղեկագրին մէջ նշած կ'ըլլայ, թէ Ճափոնի եւ Նոր Ալիսարհի միջեւ շատ հարուստ չորս կղզիներու խումբ մը կար: Ինչպէս միշտ կը պատահի առասպելական հողամասերու պարագային, կղզիներուն յստակ տեղադրութիւնը մնացած է անորոշ: Ըստ Ուրտանեթայի, անոնք 35 եւ 40' հիւսիսային զուգահեռականներու միջեւ կը գտնուէին, իսկ երկայնութիւնը անկարելի էր ճշգրտել՝ փոթորկալից պայմաններու բերումով³⁵:

Սակայն, ըստ Հ. Անտրէս տէ Ակիուէի, որ 1571ին Փիլիպպեան կղզիներու գիւտը ընող արշաւանքին մաս կազմած էր, այդ տեղեկութիւնները կու գային փորթուկալցի նաւապետէ մը եւ 1571էն ետք է, որ Ուրտանեթա այդ տեղեկագիրը յղած է Փիլիպպոս Բ. Թագաւորին (1556-1598): Ակիուէի նոթերը կորսուած են նաւաբեկումի մը ընթացքին եւ 1584-85ին ան յիշողութեամբ վերականգնած է զանոնք ու յղած՝ Մեքսիքոյի արքեպիսկոպոս եւ ժամանակաւոր փոխարքայ Փետրօ տէ Մոյա ի Գոնթրերասին³⁶:

Այս կղզիներուն խիտ բնակչութիւնը կազմուած էր, կ'ըսէ տեղեկագիրը, «շատ ներմակ եւ լաւ տրամադրուած մարդոցմէ, կեանքի լաւ մակարդակ ունեցող եւ մետաքս ու քամպակէ նուրբ զգեստներ հագնած, սիրալիր եւ շատ բարեմիտ մարդիկ, որոնց լեզուն չինարէնէ եւ ճափոներէն տարբեր է եւ դիւրին ուսանելի (...)»³⁷:

Ո՞րն էր այդ անյայտ կղզիներու յայտնագործութեան պատմութիւնը-

«Փոքրօնկալեան նաւ մը Մալաքայէն դէպի Ճափոնի կղզիները մեկնեցաւ եւ Գանթոնի մէջ չինական ապրանք բեռնուց: Ճափոնի առջեւ հասնելով, արեւմուտքէն փոքորիկ մը սկսաւ, այնքան հզօր, որ նաւը չկրցաւ այդ կղզիները հասնիլ: Ուր օր նաւարկեց առանց հող տեսնելու, քանի որ եղանակը շատ մութ էր: Իններորդ օրը երկինքը մաքրուեցաւ եւ անոնք երկու մեծ կղզիներ տեսան: [Նաւը

³⁵ Վերաշարադրանքը տե՛ս GIL, *Mitos y utopías*, p. 126:

³⁶ Բնագրային մէջբերումը տե՛ս HENRY R. WAGNER, *Spanish Voyages to the Northwest Coast of America in the Sixteenth Century*, San Francisco, 1929, p. 136-137: Տե՛ս նաեւ ERIK DALHGREN, *Were the Hawaiian Islands Visited by the Spaniards Before Their Discovery by Captain Cook in 1778?*, New York, 1977, p. 67:

³⁷ GIL, *Mitos y leyendas*, p. 126. Wagner, *Spanish Voyages*, p. 137.

խարսխել է ետք, բնակիչները շատ լաւ ընդունելութիւն ցոյց տուած էին եւ առաջարկած՝ առեւտուր ընել. Վ.Մ.]: Նաւապետը ասիկա հաղորդեց իր մարդոց եւ որոշեց նաւուն պաշտօնեան ուղարկել՝ ապրանքներու ցանկով, եւ երկու առեւտրականներ, մէկը՝ փոքրուկացի, եւ միւսը՝ Մալաքա ապրող հայ մը: Երկրին տիրակալը ընդունեցաւ զիրենք իր տան մէջ, որ մեծ ու լաւ կառուցուած էր, եւ լայնօրէն հիւրասիրեց: Նշաններէ հասկնալով, որ երկիրը հարուստ էր արծաթով եւ ուրիշ բաներով, ինչպէս մետաքս եւ հագուստ, պաշտօնեան եւ փոքրուկացի առեւտրականը նաւ վերադարձան՝ ապրանքները տուն մը բերելու համար, որ այդ նպատակով իրենց յատկացուած էր: Հայը երկրի տիրակալին հետ մնաց, լաւ հիւրասիրուելով, մինչեւ որ ապրանքները ցամաք հանուեցան եւ բազմաթիւ մարդիկ եկան՝ արծաթի մեծ քանակութեամբ: Երեսուն եւ քսանի օրերու ընթացքին անոնք ծախեցին իրենց բոլոր ապրանքները, մեծ շահով, եւ բոլորը շատ հարուստ դարձան ու իրենց նաւը արծաթով բեռնաւորեցին: (...) Իրենց փոխանակումը վերջացնելէ ետք Մալաքա վերադարձան, *”Արմենիոյի կղզիներ”* (“Islas de Armenia”) անունը տալով անոնց, ի պատիւ հայ առեւտրականին որ շատ յարգուած էր նաւու մարդոց կողմէ»³⁸:

Անորոշուած թիւնները չեն պակսիր այս պատումին մէջ, ուր կղզիներու տեղադրութիւնը կ'իսաւ է: Ո՛չ նաւապետին եւ ոչ ալ նաւուն անունները ծանօթ են: Բայց հայ վաճառականի մը ներկայութիւնը Փորթուկալի նաւու մը վրայ բնաւ անսովոր չէր: Ժ.Զ. դարու երկայնքին, փորթուկալեան սկզբնաղբիւրները տարբեր գործառնութիւններու հետ կապուած շուրջ տասնեակ մը հայեր կը յիշեն յականէ-յանուանէ՝ Փորթուկալի, Պարսից ծոցի, Եթովպիոյ թէ, մանաւանդ, Հնդկաստանի մէջ³⁹: Այդ դարուն Մալաքա (Մալեզիոյ թերակղզի) ապրող հայ առեւտրականի մը դէպի Ճապոն երթեակէն անսովոր չէր:

³⁸ WAGNER, *Spanish Voyages*, p. 137. ամփոփումը տե՛ս Dahlgren, *Were the Hawaiian Islands*, p. 67.

³⁹ Տե՛ս ԿԻՒԼՊԷՆԿԵԱՆ, Հայ-պորտուգալական, էջ 46-53.

Հաւանական է որ այս «հռչակաւոր հայու կղզին» փորթուկայցի նաւապետ Տիոկո տէ Յրէյթասի Ճալոնի յայտնագործութենէն բխած ըլլայ եւ, հետեւաբար, փորթուկայցիներուն ծանօթ պէտք է եղած ըլլայ: Սակայն, ժ.Չ. դարու փորթուկայեան քարտէսներէն ո՛չ մէկը կը յիշէ գայն⁴⁰: Սպանացի պատմաբան Խուան Խիլ փորձած է Ուրտանեթայի վկայութիւնը կապել 1522ին վրիպակով Անլերս տպուած Արմենիկային հետ, դիտել տալով, որ ժ.Չ. դարու վերջերը Արմենիկան ո՛չ թէ Ատլանտեան, այլ Խաղաղական ովկիանոսին մէջ կը փնտռուէր⁴¹: Սակայն, «Արմենիոյի կղզի»ի աղբիւրը 1496ի ճամբորդական զրոյցը չի թուիր ըլլալ: Արդարեւ, վերջինս պարզ նաւարկութիւն մըն էր, որ յանգած է յայտնագործութեան մը, եւ ուր հայերու հետքը տալագրական վրիպակէ մը կը բխի: Տասնամեակներ ետք, թատերաբեմը ո՛չ միայն Ատլանտեանէն Խաղաղական փոխադրուած է, իսկ երկու ովկիանոսներու տարբերութիւնը գիտակցուած էր, այլեւ նորագիւտ հոգերուն անուանումը փորթուկայեան նաւուն մէջ ճամբորդող հայ առեւտրականի մը հետ կապուած էր: Ուրտանեթա իր ուղեւորութեան ժամանակ լսած պատմութիւն մը կը թուի մէջբերած կամ յերիւրած ըլլալ:

Կէս դար ետք, այս կղզիներուն հմայքը նոր ճամբորդներ հրապուրեց: Այսպէս, 1584ին սպանացի նաւորդ Ֆրանսիսքօ Կալին Չինաստան ղրկուեցաւ Փետրօ տէ Մոյայի կողմէ՝ երկու երկիրներու միջեւ նոր ճանապարհներ բանալու առաքելութեամբ: 29 Յուլիսին, փորթուկայեան Մակաու նաւահանգիստէն մեկնելով, Կալի հետեւեցաւ չինացի նաւորդի մը ցուցմունքին, որուն համաձայն, այդ քաղաքէն 700 լիօ (league) հեռավորութեամբ կըլդզիներ կային, որոնց բնակիչները ոսկեփոշի, բամպակէ զգեստներ եւ աղի ձուկ կը ծախէին: «Իր պատմութեան հասկցայ, թէ անոնք որոշ ուղղութեամբ մը կը գտնուէին. ան զանոնք Armeni-cao կոչեց ու ես զանոնք գտայ չինացի նաւորդի նշած տեղէն ո՛չ հեռու», նշեց Կալի արձեպիսկոպոս Մոյային տուած իր գեկոյցին մէջ⁴²:

⁴⁰ ՏԷՍ ԴԱՀԼԳՐԵՆ, *Were the Hawaiian Islands*, 67. Wagner, *Spanish Voyages*, p. 360:

⁴¹ ՏԷՍ ԳԻԼ, *Mitos y utopías*, p. 127:

⁴² ԴԱՀԼԳՐԵՆ, *Were the Hawaiian Islands*, p. 46. Wagner, *Spanish Voyages*, p. 134-135.

34' եւ 35' եւ մէկ երրորդ գուգահեռականի վրայ: Եւ նոյն ամսուն Զորեմշաբթի փամկեցին հասանք հոն եւ փորձեցին կարելի գգուշութեամբ զանոնք նշմարել, բայց կարելի չեղաւ: Կը հասկցուի, որ գոյութիւն ունենալու չեն»⁴⁶:

Այս կղզիներուն մասին ցարդ յայտնի սպանական վերջին տեղեկութիւնը 1602էն է, երբ Փիլիպպոս Գ. (1598-1621) Փիլիպպեաններու կառավարիչին կը հրամայէր փորձառու անձերու հետ խորհրդակցիլ՝ «Արմենիոյի կղզի»ն ("Isla de Arminiño") գրաւելու յարմարութեան մասին⁴⁷:

Աւելի ուշ, երբ սպանացիները այլեւս լքած էին խաղաղական ովկիանոսի մէջ իրենց ծաւալումի կամ յայտնագործումի ծրագիրները, կապուած՝ կայսերական իրենց հզօրութեան աստիճանական անկումին, հոլանտացիները բռնեցին անոնց սեղը: 1635ին, առեւտրական գործակալ մը՝ Վիլլեմ Վերսթեկէն, Պաթալիոյ (այժմու Ճաքարթա) ընդհանուր կառավարիչին զեկոյց մը առաքած էր՝ Ճափոնէն դէպի արեւելք կղզիներու գոյութեան եւ ենթադրեալ հարստութիւններու մասին: Վերջապէս, 1639ին, կառավարիչը երկու նաւորդներու՝ Մաթիս Քուաստի եւ Ապէլ Թասմանի, յանձնարարեց Ոսկեայ Կղզիի փնտռութեանը՝ Ճափոնէն դէպի արեւելք 400 մղոնի հեռավորութեամբ, 37.5 զուգահեռականի վրայ, իսկ անկէ վար ուրիշ կղզիներու որոնումը, որոնց շարքին՝ «Արմենեթի» (Armeneti) կղզիները: Վերջինները, ի հարկէ, արդէն ծանօթ Islas de Armenioն էին⁴⁸: Այս արշաւանքը աղէտալի կերպով վերջացաւ. աւելի ուշ, 1642ին, Թասման իր անունը կրող Թասմանիոյ կղզիներու յայտնագործողը պիտի ըլլար:

«Արմենիո կղզիները» յիշող ու մեզի հասած ամենահին քարտէսը Կապրիէլ Թաթոնի գործն է (1600) եւ ներկայիս Բրիտանական թանգարանը կը գտնուի: Կալիի եւ Ունամունոյի գոր-

⁴⁶ WAGNER, *Spanish Voyages*, p. 141-142. GIL, *Mitos y utopías*, p. 130: Ուսումնասիրութեան այս բաժինը աւարտելէ ետք, հանդիպեցանք Կալիի ճամբորդութիւններու հայերէն համառօտ ակնարկի մը, ուր կղզիները սակայն կոչուած են «Հայկական կղզիներ» (տե՛ս ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Գ. ՊԱՊԵՍԵԱՆ, Հայկականք, Ֆրեզնօ, 1998, էջ 263-265),

⁴⁷ WAGNER, *Spanish Voyages*, p. 178.

⁴⁸ DAHLGREN, *Were the Hawaiian Islands*, p. 75.

ծածած սպանական քարտէսները կորսուած են⁴⁹: Գոյութիւն ունի նաեւ այլապէս անծանօթ Անթոնիօ Սանչէսի 1641ի քարտէսը, որ Լիզպոնի Ազգային Գրադարանը կը պահուի եւ հրատարակուած է Տալկրէնի կողմէ⁵⁰:

Աւելորդ չէ նշել, որ ըստ լրագրական յօդուածի մը, «Գալիֆորնիոյ մասին գրուած հին գիրքերէն մէկուն մէջ ակնարկութիւն կայ Armenian Islands-ի մասին, եւ կղզիներու նկարագրութենէն երեւան կ'ելլէ, որ խօսքը Հաուայեան կղզեխումբին մասին է»⁵¹: Դժբախտաբար, չենք կրցած գտնել այդ «հին գիրքը», եթէ գոյութիւն ունի, ոչ ալ կղզիներու պատմութեան նուիրուած որեւէ աշխատութեան մէջ հանդիպած ենք նման վարկածի մը:

4. ԺԵ. ԴԱՐՈՒ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԵՐԿ ՄԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԺԵ. դարու սպանական փիլիսոփայութեան ամէնէն կարկառուն անունը եղած է Անթոնիօ տէ Կեւարա (1480-1545), Ֆրանսիսկեան կրօնաւոր մը: Ան քառասուն տարեկանին արդէն նշանաւոր հռետոր, գրագէտ եւ մարդասէր մըն էր, երբ 1521ին Գարլոս Ա. Թագաւորի (Գերմանիոյ Գարլոս Ե. կայսր՝ 1519-1556) կողմէ արքունական քարոզիչ կը նշանակուէր: Այնուհետեւ, ան նաեւ եղած է քրոնիկագիր եւ կայսեր ճառագրող: 1529ին, Կուանա եղած է քրոնիկատոյի առաջնորդ նշանակուած է, տիքսի, իսկ 1537ին՝ Մոնտոնիէտոյի առաջնորդ նշանակուած է, սակայն պահած է իր սերտ կապը Գարլոս Ե.ի հետ:

Կեւարայի հիմնական գաղափարներէն մէկը եղած է, որ Սպանական կայսրութիւնը պէտք է հանդիսանար իր ժողովուրդին բարօրութիւնը փնտռող եւ ո'չ թէ հարստահարող կայսրութիւն մը: Անոնք շարքին, նաեւ Ամերիկայի մէջ արդէն ջարդի եւ կեղեքումի ենթարկուող բնիկները: Կրօնաւոր փիլիսոփան հեղինակած է «Դաճուրի գիւղացի»ին եւ Մարկոս Աւրելիոսի

⁴⁹ WAGNER, *Spanish Voyages*, p. 360.

⁵⁰ DAHLGREN, *The Discovery*, p. 178.

⁵¹ «Հայկական անուններ հեռաւոր երկիրներու մէջ», *Ջարթօնք*, 13 Օգոստոս 1955, էջ 2, Անշուշտ, Hawaii բառի ծագումը “hay” կամ “ha’ay” բառէն, որ առաջարկուած է այս անատրոպիկ յօդուածին մէջ, գիտական որեւէ հիմնաւորում չունի:

երկխօսութիւն մը, ուր դիւրութեամբ կարելի է նոյնացնել հոռմէացի կայսրը Գարլոս Ե-ին, իսկ դանուբեան շրջանի գիւղացիները՝ Նոր Աշխարհի բնիկներուն հետ:

Իր մարդասիրութիւնը լաւագոյնս կը բնորոշուի «Արքունիքի արհամարհանք եւ Գիւղի փառաբանանք» (1539) գործէն հետեւեալ մէջբերումով:—

«Եթէ որեւէ քանի մէջ, որքան չնչին որ ըլլար, գոհացում գտնէիմք, հոն եւ ոչ այլուր մեր դրախտը կը գետնդէիմք: Եթէ ապրիմք ինչպէս կ'ապրիմք, այնքան անբաւական, պիտի ուզէիմք փորձել ի՞նչ կը նշանակէ թագաւոր ըլլալ, ի՞նչ կը նշանակէ ասպետ ըլլալ, ի՞նչ կը նշանակէ վաճառական ըլլալ, ի՞նչ կը նշանակէ մշակ կամ մոյնիսկ հովիւ ըլլալ. ի վերջոյ, ամէն ինչ փորձել ետք, դիւրին պիտի չըլլար որոշել ո՞ր մէկը այդ վիճակներէն պիտի ընտրուէր: Ով որ խելագար է որեւէ քանով կը գոհանայ, բայց ով որ խելացի է դիւրութեամբ չի համարձակիր կամ չի վնդռ, որովհետեւ, եթէ ստորին վիճակի մէջ աղքատութիւնը շատ անտանելի է, նաեւ քարձր վիճակի մէջ հարստութիւնը շատ կասկածելի է»⁵²:

Կեւարայի համբաւը շուտով գլած-անցած է Սպանական կայսրութեան տիրոջները: Ըստ հաշուարկներու, Ժ.Զ. եւ Ժ.Թ. դարերուն իր գործերը ամբողջ Եւրոպայի մէջ աւելի քան 600 անգամ հրատարակուած են:

Այս երկերուն չարքին է 1529ի «Իշխաններու ժամացոյց կամ Մարկոս Աւրելիոսի ոսկեայ գիրքը» երկը, ուր զանազան ակնարկութիւններ կան նաեւ հայերու մասին՝ երկու գլուխներու մէջ: Այդ հատուածները հեղինակին կողմէ քաղուած են յունա-հռոմէական երեւութապէս վաւերական աղբիւրներէ, որոնք, որքան կրցած ենք պարզել, իրականութեան մէջ գոյութիւն չունին⁵³:

⁵² Մէջբերումը տե՛ս www.filosofia.org/guevara.htm.

⁵³ Մարկոս Աւրելիոսի վերագրումին կեղծիքը մեծ իրաւանցում պատճառած է Եւրոպայի մէջ երբ 1558ին լոյս տեսած են հռոմէացի կայսեր բուն «Խորհրդաժողովները» («Guevara, Antonio de», *Encyclopaedia Britannica*, vol. 5, Chicago, 1987, p. 545):

Ա. գիրքի Դ. գլուխին մէջ, կը խօսուի քրիստոնէութեան գերազանցութեան մասին՝ ճշմարիտ Աստուծոյ ճանաչողութեան մէջ, որ կը հակադրուի հիներու բազմաստուածութեան: Ստորեւ կու տանք մեզ հետաքրքրող բաժինը-

«Բոլոր իմաստուններուն առջեւ պիտի համարակիմ ըսել, եւ պիտի չմերժեմ քոյր անոնք, որոնք հեթանոս էին երեկ ու հեթանոս են այսօր, թէ անհամեմատ մեծ էր թեթեւ ձեռքով պաշտած ու հնարած աստուածներու ամբոխը, քան գրաւած ու սեփականած թագաւորութիւններն ու գաւառները: Որովհետեւ այնքան խելագարութեան հասան հին քանաստեղծները, որ իրենց գրութիւններուն մէջ յանդգնեցան ըսել, թէ երկրի մը աստուածները մահացու թշնամի էին ուրիշ գաւառի: Այսպէս, աւելի թշնամութիւն ունէին Տրովադայի աստուածները Հոռմի հանդէպ, քան Յունաստանի իշխանութիւնները Տրովադայի հանդէպ: Ի՞նչ քան էր տեսնել, թէ որքան յարգանքով ասորեստացիները Բէլ աստուածը կը պաշտէին, եգիպտացիները՝ Ապիս աստուածը, ֆաղդեացիները՝ Իսիս աստուածը, քարելոնացիները՝ Շատակեր Վիշապը, փարաւոնները՝ Ոսկեայ Արձանը, պաղեստինցիները՝ Բեհեզգերուղը, հռոմէացիները՝ Իւպիտերը, պենոնները (penos)՝ Մարսը, կորնթացիները՝ Ապոլոնը, արարները՝ Ասքարոթը, արգոսցիները՝ Արեւը, ակայացիները՝ Լուսինը, սիտոնցիները՝ Պելֆեկորը, ամոնացիները՝ Պալիմը, հնդիկները՝ Բաֆոսը, լակեդեմոնացիները՝ Օսիկեսը, մակեդոնացիները՝ Մերկուրիոսը, եփեսիացիները՝ Դիանան, յոյները՝ Յունոսը, հայերը՝ Liberos, տրովադացիները՝ Վեստալը, լատինները՝ Ֆեպրուան, տարեմտացիները՝ Կերեսը, հոռոսցիները՝ Շանոսը, ըստ Ապոլոնիոս Թիանացիի: Եւ աւելի՛ն, մեզ աւելի զարմացնողը այն է, որ շատ անգամ իրարու հետ կը կոռէին ո՛չ այնքան թագաւորութիւններու տիրապետութեան, որքան որ եթէ մէկուն աստուածները աւելի լաւ ու գերազանց էին քան միւսինը. որովհետեւ կ'երեւակայէին, որ եթէ իրենց աս-

տուածները հզօր չէին, ժողովուրդները աղքատ, հալածուած եւ դժբախտ կ'ըլլային»⁵⁴:

Այս ցանկագրումը -որ այլապէս անծանօթ է բանասիրութեան⁵⁵ - մասնաւոր աղբիւրագիտական արժէք չունի, ինչպէս կարելի է դիւրաւ նկատել: Քանի մը ճշգրիտ բացատրութիւններով, եւ չհաշուելով որոշ աղաւաղած պարագաներ, դիցանունները առնուած են հռոմէական պանթէոնէն եւ յարմարցուած՝ տուեալ ժողովուրդի իրական կամ ենթադրեալ աստուածութեան մը: Հայերու պարագային, սակայն, մեր ծանօթութեան սահմաններուն մէջ լատիներէն *Liberio* բառը («ազատ») չի թուիր ունենալ որեւէ ծանօթ յարաբերութիւն⁵⁶, եթէ բացառենք թէական կարելիութիւնը, որ Արամազդ աստուծոյ («զմեծն եւ զարին Արամազդ», ըստ Ագաթանգեղոսի)⁵⁷ ցարդ չվկայուած մակդիր մը ըլլայ:

Նոյն գլուխին շարունակութեան մէջ, Կեւարա կը պատմէ (ըստ ոմն Պուլիոնի «*De dessolatione regnorum orientalium*»-ին), որ հռոմէացի Ադրիանոս կայսեր դէմ ապստամբող առաջին նահանգը Պաղեստինը եղած է: Կայսեր կողմէ առաքուած բանակը՝ Յուլիոս Սեւերոս հրամանատարի գլխաւորութեամբ, սարսափելի ջարդով մը վերջ տուած է ապստամբութեան:-

«Պաղեստինի այս պատերազմէն ետք, ապա պալմներու եւ հայերու միջեւ աւելի ահաւոր պատերազմ մը սկսաւ,

54 *Obras Completas de Fray Antonio de Guevara*, vol. II, Madrid, 1994, p. 83 (ընդգծումը մերն է):

55 Ապոլոնիոս Թիանացին ապրած է Ք.հ. Ա. դարուն, դարձած՝ առասպելական հերոս մը ու նմանցուած՝ Քրիստոսի: Իր մասին դրած է Ֆիլոստրատոսը, բայց իրմէ որեւէ երկ յայտնի չէ («*Apollonius of Tyana*», *Encyclopaedia Britannica*, vol. I, Chicago, 1987, p. 425):

56 Անցողակի նշենք, որ Կաթողիկէ Եկեղեցին կը յիշէ հայազգի Ս. Լիբերիոսը (Ե. դար), հայկական անունով՝ Կիրակոս (ԲԱՍՁԻՆԵԱՆ, Հայագիտ. գործիչներ, էջ 407), որու պաշտամունքը, սակայն, սկսած է ԺԱ. դարուն եւ խորքին մէջ կրնայ բխած ըլլալ կրօնաւոր դարձած Կիլիկիոյ երեք թաղաւորներու պարագային (Ռուբէն Բ., Հեթում Ա. եւ Հեթում Բ.), քանի որ Լիբերիոսը «Հայոց քաղաքի գաւակ» էր (տե՛ս REGINALD GRÉGOIRE, «*Saint Liberio - Ancône*», dans Claude Mutafian (ed.), *Roma-Armenia*, Rome, 1999, p. 244):

57 AGATHANGELOS, *History of the Armenians*, translation and commentary by Robert Thomson, Albany, 1976, p. 76 (հայերէն բնագիր՝ անգլերէն հանդիպադիր թարգմանութեամբ):

որովհետև թագաւորութիւններու եւ նահանգներու մէջ շատեր կը տեսնեն գործերու եւ աղէտներու սկիզբը, իսկ քիչերը՝ վերջն ու դարմանը: Այս պատերազմին առիթը եղաւ, որ երբ մէկն ու միւսը Ողիմպոս լեռան տօներուն գացած էին, իրարու հետ վիճէին թէ ո՞վ աւելի լաւ աստուածներ ունէր, եւ մէկուն պնդումով ու միւսին ընդդիմութեամբ, տօները վերջացած եւ իրենց երկիրը վերադարձած, այնքան պատերազմներ ըրին, որ իրենց աստուածներուն պատիւին պատրուակով, քիչ մնաց որ այդ երկու թագաւորութիւններուն յուշը կորսուէր, որովհետև, եթէ ուզենմ ուշադիր ըլլալ, պիտի գտնեմք որ շատ փոքրիկ խնդիրներէ ամենէն նշանաւոր պատերազմները տեղի ունեցան: Հելիոս Ադրիանոս կայսրը դրկեց վերոյիշեալ գօրավար Յուլիոս Սեւերոսը՝ ալաններու եւ հայերու միջեւ պատերազմին վերջ տալու, հրամայելով որ խաղաղութիւն չուզողները պատերազմով հետապնդէր, որովհետև խառնակիչ մարդիկ արդարօրէն արժանի են կործանելու: Ի վերջոյ, Յուլիոս Սեւերոս այնքան ճարպիկ եղաւ, որ առանց կռիւի ձեռնարկելու բոլորն ալ բարեկամացուց, ինչ որ ոչ պակաս ուրախալի էր կայսեր համար որքան նպաստաւոր՝ թագաւորութեան, որովհետև այնքան փառքի արժանի է հողին խաղաղօրէն տիրող գօրավարը որքան զայն պատերազմով գրաւողը: Խաղաղութիւնը կնքուեցաւ պայման դնելով, որ ալանները հայերու աստուածները որդեգրէին, իսկ հայերը՝ ալաններու աստուածները, եւ երբ որ մարդիկ զիրար գրկէին ու հաշտուէին Ծերակոյտին մէջ, աստուածները գրկուէին ու հաշտուէին տաճարին մէջ: Այնքան ունայն էր ունայնամտութիւնը հիւներուն եւ այնքան կոյր՝ կուրութիւնը մահկանացուներուն, եւ այնքան ենթակայ էին դիւական խորհուրդներուն, որ այնպէս ինչպէս հիմա յաւիտեական իմաստութիւնը դիւրութեամբ ճշմարիտ մարդ մը կ'արարէ, նոյնքան դիւրութեամբ ունայն մարդ մը չաստուած մը կը ստեղծէր, որովհետև սպարտացիները կը կարծէին, որ մարդիկ նուազ հզօր չէին՝ աստուածներ ստեղծելու, քան աստուածները՝ մարդեր արարելու»⁵⁸:

⁵⁸ Obras Completas, p. 84-85.

Այս աղբիւրին վաւերականութիւնն ալ խնդրական է. ինչպէս նշուած է, Կեւարա «մարդ մըն է, որ այն աստիճանին կը հեռանայ իր սեփական եմթակայականութենէն, որ իր ամենախոր մտածումները երբեմն կը վերագրէ այլ փիլիսոփաներու, որոնք մերթ Գոյնիսկ իր իսկ կողմէ հնարուած են»⁵⁹: Պատմական տուեալներով յայտնի է, որ երբեք Հայերն ու ալանները նման երկարատեւ պատերազմ չեն մղած, ո՛չ ալ, ի հարկէ, հաւաքաբար մասնակցած են Ողիմպիականներուն, քանի որ «քարքարոս», իմա՝ ոչ-յոյն էին: Սակայն, այս հաղորդումին մէջ ճիշտ է, որ Ադրիանոս կայսեր ժամանակ՝ 132 թուականին, հրեաները Պաղեստինի մէջ հակահռոմէական ապստամբութեան վերջին, ճախող փորձը կատարեցին, որմէ ետք վտարուեցան շրջանէն: Երուսաղէմը քանդուեցաւ ու վերակոշուեցաւ էլիա Գափիթոլինա: Հայալանական բախումը կրնայ արձագանգ ըլլալ Բ. դարուն տեղի ունեցած ալանական որեւէ յարձակումի, որ սակայն սկզբնաղբիւրներուն անյայտ է:

Բ. գիրքի Դ. գլուխին մէջ, Կեւարա կ'անդրադառնայ հին Ժողովուրդներու ամուսնական սովորութիւններուն՝ թէ՛ կ'ին ընտրելու եւ թէ՛ հարսանիք կատարելու: Հայերու պարագային, կը գրէ հետեւեալը.՝

«Ստրաբոն՝ “De situ orbis”-ի, եւ Սենեկա՝ նամակի մը մէջ, կ'ըսեն, թէ լիտիացիները եւ հայերը սովորութիւնը ունեին իրենց դուստրերը նաւահանգիստներն ու ծովագերքը դրկել՝ իրենց ամուսնութիւնը ձեռք ձգելու, իրենց սեփական մարմինները ծախելով օտարականներուն. այսպէս, ամուսնանալ ուզողները նախ պետք է ծախէին իրենց կուսութիւնը»⁶⁰:

Թէեւ Ստրաբոնի յիշեալ երկը անծանօթ է⁶¹, ասիկա ազատ վերամշակում մը կը թուի Ստրաբոնի «Աշխարհագրութեան» այն հաղորդումին, ըստ որուն հայ ազնուականները իրենց աղջիկները «սրբազան պոռնկութեան» կը նուիրէին Մեծ Հայքի Ե-

⁵⁹ Տե՛ս www.filosofia.org/guevara.htm (ընդգծումը մերն է):

⁶⁰ *Obras Completas*, p. 365.

⁶¹ Հմմտ. “STRABO”, *Encyclopaedia Britannica*, vol. 11, Chicago, 1987, p. 296-297:

կեղեաց գաւառի Անահիտի տաճարին: Նոյն սովորութիւնը, ըստ Հերոդոտոսի, գոյութիւն ունէր լիտիացիներու մօտ⁶²:

Միւս տեղեկութիւնն ալ վաւերական հիմք մը կը թուի ունենալ: Իբրեւ աղբիւր ընդունելով «Դեկամերոն»-ի նշանաւոր հեղինակ Պոքսաչչիոյի “De nuptiis antiquorum” երկին տեղեկութիւնները⁶³, Կեւարա կը շարադրէ որոշ ժողովուրդներու (կիմարեր, տելտոններ, հայեր, էլամացիներ, մումիտացիներ, դակիացիներ, քրակիացիներ, սկիւթացիներ, եւայլն) հարսանեկան սովորութիւններ, որոնց մասին կը գրէ «դատապարտելու եւ ծաղրելու համար, որովհետեւ գրագէտները ոմանց սխալները գրի կ’առնեն ոչ այլ պատճառով, քան այլոց նշմարտութիւնները աւելի լաւ ֆանշնալու համար» եւ կ’աւելցնէ, թէ «հայերը օրէնք ունէին, որ այրը իր կնոջ աջ ականջը կտրէր, իսկ կինը՝ տղամարդուն ձախ ականջը, ինչ որ կատարուելէ ետք, կին ու ամուսին կը յայտարարուէին»⁶⁴: Արդի արեւելահայերու «ականջ կտրել» արտայայտութիւնը, որպէս հոմանիշ «ամուսնանալ»-ու⁶⁵, ցոյց կու տայ, որ այս տարօրինակ սովորութիւնը Պոքսաչչիոյի վիպական երեւակայութեան արդիւնք չէր:

5. ԼԵՒՈՆ Ե. ԼՈՒՍԻՆԵԱՆԻ ԺԱՌԱՆԳՆԵՐ

ԺԷ. դարուն, որոշ սպանացի ազնուականներ կը վկայակոչէին Լեւոն Ե. Լուսինեանի ժառանգորդութիւն մը: Այսպէս, Մալխա 4, 1622ին, Փերուի փոխարքայութեան մայրաքաղաք Լիմայի մէջ Հաւատաքննութեան ատեանը հրամայած է, լիովին ոչ-բացայայտ պատճառներով, խարոյկի մէջ այրել Փետրօ Օվանտօ տէ Մեխիայի աշխատութիւնը՝ «Ազնուականութեան Օվանտականը», որ հրատարակուած էր 1620ին: Միայն մէկ օրինակ փրկուած է

⁶² Տե՛ս ԼԵՒՈՆ Գ. ԽԱՉԵՐԵԱՆ, Հայոց ազգային դիցարանը, Կլէնտէյլ, 2001, էջ 129-130:

⁶³ Այդ երկը յիշատակուած չէ Պոքսաչչիոյի մանրակրկիտ կենսագրութեան մէջ (տե՛ս “BOCCACCIO, GIOVANNI”, *Encyclopaedia Britannica*, vol. 2, Chicago, 1987, p. 309-311):

⁶⁴ *Obras Completas*, p. 367: “Romper” բառը (բառացիօրէն՝ «պատռել») թարգմանած ենք «կտրել»:

⁶⁵ ԱՇՈՏ ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ, Հայոց լեզուի հոմանիշների բառարան, Երեւան, 1967, էջ 21:

այս հրկիզումէն, որ ներկայիս կը պահուի Մատրիտի Պատմութեան Արքայական Ակադեմիային մէջ: Սպանական Լէոն մականունուն մասին խօսելով, Օվանտո տէ Մեխիա կ'արձանագրէր.-

«Անտալուսիացի ուրիշ Լեոններ կան, այս ասպետներէն ժամանակով շատ անելի մօտ, որոնք կը պնդեն, թէ Հայաստանի Լեոն թագաւորի ապօրինի մէկ զակին շառաւիղ են, որուն Կաստիլիոյ Խուան Ա. թագաւորը Անտալիար քաղաքը յանձնեց 1383 թուականին, եւ որոնց զինանշանը ոսկեայ դաշտի մէջ թագակիր կարմիր առիւծ մըն է, որ շրջանակուած է չորս A-ով, եւ չորս ոսկեայ RR-ով կարմիր խորքի վրայ»⁶⁶:

Լեոն Ե. թագաւորը առնուազն Կի անունով ապօրինի զաւակ մը ունէր, որ վերջին անգամ կ'երեւի 1421ին⁶⁷: Օվանտո, ըստ երեւոյթին, կապած է անտալուսեան քաղաքը ենթադրեալ սպանացի զաւակի մը, բայց որքան յայտնի է, Լեոն երբեք այցելած չէ Անտոկիարը, որու տէրը եղած էր՝ Մատրիտի եւ Վիլլառէալի կողքին:

6. ԳԱՏԻՁԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

ԺԶ. դարու վերջէն, Արեւմտեան Եւրոպայի զաղութները դէպի Նոր Աշխարհ բնական միջնորդ պիտի ըլլային: 1660ին, սպանական Գատիզ շահաստանը այցելած վաճառական Զաքարիա Ագուլեցին իր օրագրութեան մէջ կ'արձանագրէր, թէ «դարցեալ Ժէյգիդունի մաւերն Կալիս կու բառնան, Կալիս կու դադարկացնեն. այլ տեղ չկայ. այս քաղաքս Իսպանոլի այ, մեծ կղզի

⁶⁶ PEDRO OVANDO DE MEXÍA, *La Ovandina de la nobleza*, Lima, 1620, p. 240 (մէջբերումը տե՛ս NARCISO BINAYAN (h.), «Notas para la prehistoria de las comunidades armenias», en VARTAN MATIOSSIAN (ed.), *Los armenios en América del Sur. Primeras Jornadas de Estudio*, Buenos Aires, 1991, p. 14.

⁶⁷ W.H. RÜDT-COLLEBERG, *The Rupenides, Hethumides and Lusignans. The Structure of the Armeno-Cilician Dynasties*, Paris, 1963, p. 77, որ հակած է ընդունելու Լեոն Ե-ի կտակին մէջ յիշուած Ստյո սասպետ Ստեփանը որպէս երկրորդ ապօրինի զաւակ մը (հմմտ. CYRIL TOUMANOFF, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne*, Rome, 1976. 323): Մեր կարծիքով, կտակին բնագիրը նման մեկնաբանութիւն մը չ'արտօնէր:

Է»⁶⁸: Օրագրութեան մէջ այլեւս չհանդիպող Ժէյգիդունի բառը, հաւանաբար, նոր ջուղայեցիներու Ենգիդունի տարբերակ մըն էր. Ժէ. դարուն, Գատիգը ամերիկեան առեւտուրի մենաշնորհը ունէր եւ բնական է, որ յիշեալ նաւերը ապրանք բեռցնէին եւ իջեցնէին «Կալիս»էն:

Արդարեւ, նոր ջուղայեցի մանկավարժ Կոստանդին Ջուղայեցին, ցարդ անտիպ իր «Աշխարհաժողով գիրք»ին մէջ, «Ենգիդունի» («Նոր Աշխարհ») անունով յիշած է Ամերիկան:

Նոր Աշխարհը անծանօթ չէր հեռաւոր Նոր Ջուղայի գաղութին, ինչպէս ցոյց կու տայ Կոստանդին Ջուղայեցիի «Աշխարհաժողով գիրք»ը (1687), ուր ան իր աշակերտներուն կ'ուսուցանէր առեւտրական գիտելիքներ: Ան նաեւ տեղեկութիւններ կու տար կշիռներու, չափերու, դրամներու եւ առեւտրական կանոններու մասին, որոնք կը կիրարկուէին այն քաղաքներն ու երկիրները, ուր նոր ջուղայեցիները մուտք կը գործէին: Կոստանդին ցանկագրած է այդ վայրերը. Արեւմուտքի մէջ կը յիշուին. —

(...) Մսիմա, Ալիկոնա, Վամատիկ, Ալամա, Ջենեւա, Մառսիլա եւ Ֆոնգսա, Ընկլիթէո, Ամստերդամ եւ Տանգկա, Ասպանիա եւ Ենգիդունի երկիրը⁶⁹:

Աւանդաբար կը կարծուի, որ հայերը Գատիգ հաստատուած են Ժ.Ջ. դարու սկիզբը⁷⁰: Սակայն, ըստ քաղաքային տոմարներուն, անոնց ներկայութիւնը 1664ին կը սկսի⁷¹: Այդ թուականին, Մկրտիչ որդի Յովհաննու արդէն առեւտրական կապեր ունէր «Նոր Հնդկիք»ի հետ⁷²: Մեծաւ մասամբ կաթողիկէ, անոնք անդամակցեցան Ս. Մարիամ եկեղեցիին կից Յիսուս Նազովրե-

⁶⁸ Զաքարիա Ագուլեցու օրագրութիւնը, Երեւան, 1938, էջ 16.

⁶⁹ Մէջբերումը տե՛ս ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԱՆ, Պատմութիւն Նոր Ջուղայի, Թեհրան, 1980, էջ 175 (ընդգծումը մերն է): Թուականը եւ մատենին անունը տե՛ս «Կոստանդին Ջուղայեցի», Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Հ. 5, Երեւան, 1979, էջ 615: Բովանդակութեան մասին, տե՛ս ՌԱՖԱԵԼ ԻՇԽԱՆՆԱՆ, Նոր գրական հայերէնը XVII-XVIII դդ., Երեւան, 1979, էջ 42-45.

⁷⁰ Հմմտ. ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇՃԵԱՆ, Համդիպումներ, Նիւ Եորք, 1993, էջ 138.

⁷¹ HIPÓLITO SANCHE DE SOPRANIS, "Los armenios en Cádiz", *Sefarad*, XIV, 1954, p. 296-299.

⁷² Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 471.

ցիի եղբայրութեան, որ մատուռ մը ունէր, եւ անոր ի նպաստ նուէրներ կատարեցին: Այդ մատրան հոլանտական խճանկարներուն մեծ մասը նուիրած էին 1670-71ին երեք եղբայրներ՝ Դաուութ, Պօղոս եւ Յակոբ, որոնք շարք մը արձանագրութիւններ ձգած են սալիկներուն՝ եւ եկեղեցւոյ մուտքի օրհնեալ ջուրի սեղանին վրայ: Օրհնարանը կ'ըսէ:—

«Այս է Յիշատակ Զուղայեցի
Զաքարի Որդի, Դաուութին, Պօղոսին
եւ Յակոբին, Թվն ՌՃ... Իթ կալիս
David Zucar 1670».

Իսկ խճանկարներէն մէկուն արձանագրութիւնը կ'ըսէ:—
“David y Jácome
y Paulus de Zúcar
de Nación
Armenio”⁷³.

«Զուֆար»ը ենթադրել տուած է, որ ընտանեկան մականունը Շաքարեան ըլլար (սպ. azúcar «շաֆար»)⁷⁴, մինչ «Զաֆարի որդի»ն նաեւ հաւանական կը դարձնէ, որ այդ մականունը Զաքարեան եղած ըլլայ⁷⁵:

Գաղութի անդամները գլխաւորաբար արեւելեան ապրանքներու ներածողներ էին⁷⁶: Բայց, ըստ երեւոյթին, այլ տեղեր հայերը վաշխառութեամբ զբաղած էին, ինչ որ ժողովրդային դժգոհութեան պատճառ եղաւ: Գարլոս Բ. Թագաւորը (1665-1700) փետրուար 26, 1684ին հրովարտակ մը հրապարակեց՝ հայերու վճարումը հրահանգելով:—

«Կը հրամայէ թագաւորը, Տէրը մեր, որ մեր արքունիքին եւ այս թագաւորութեանց որեւէ այլ ֆաղափ, գիւղի եւ վայրի մէջ գտնուող բոլոր հայերը անոնցմէ դուրս գան՝ այս հրովարտակին հրապարակումէն վեց ամիս ետք, եւ

⁷³ ԱՇՃԵԱՆ, Հանդիպումներ, էջ 143.

⁷⁴ ԱՐՄՄԵԱՆ, «V-XVII դդ. հայ-խսպանական», էջ 39.

⁷⁵ ԱՇՃԵԱՆ, Հանդիպումներ, էջ 140. NARCISO BINAYAN CARMONA, *Entre el pasado y el futuro: los armenios en la Argentina*, Buenos Aires, 1996, p. 54:

⁷⁶ ՏԵՄ Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Սիսական, էջ 458.

որ յիշեալ վեց ամիսներուն ընթացքին կարենան ազատօրէն ծախել իրենց ունեցած ապրանքները...»⁷⁷:

Հոս կ'արժէ յիշատակել վկայակոչել սպանացի վկայի մը՝ Փետրօ տէ Նորիէկայի կարծիքը Գատիգի հայերուն մասին, բանաձեւուած՝ 1699ին, Լիմայի մէջ (Փերու), նոտարի հարցումին դիմաց. -

«Փոքր հասակէն ծանօթացած է հայ ազգի անդամները եւ այդ ամբողջ քաղաքի եւ թագաւորութեան բնակիչներուն շարքին անոնք քանչեւ եւ որպէս քրիստոնեայ, կաթողիկէ, հռոմէացի եւ շատ արժանապատիւ, եւ թէ միշտ պարկեշտ գործերով զբաղած էին եւ առաջնակարգ համարում ունէին վարկերու եւ ապրանքներու պարագային, եւ թէ հակառակը երբեք չէր իմացած կամ լըսած»⁷⁸:

Գատիգի հայերը, Յիսուս Նազովրեցի եղբայրութեան իրենց նուիրումը որպէս բարի վարուց վկայագիր բերելով, դիմեցին արքային՝ եղբայրութեան ղեկավարներու, տեղական առաջնորդի եւ կառավարիչի զօրակցութեամբ, որպէսզի այս ծանր փորձանքէն բացառուէին: Դիմումը ընդունուեցաւ եւ Յունուար 23, 1685ին նոր հրովարտակ մը հրապարակուեցաւ: Որպէս երախտագիտութեան նշան, անոնք որոշեցին եղբայրութեան ի նպաստ տարեկան նուիրատուութիւն մը ընել՝ Գատիգի մաքսատունէն մտած ապրանքի ամէն ծրարի դիմաց մէկ փեսօ վճարելով: Փաստաթուղթը 12 հոգի ստորագրեց, որոնց շարքին էր վերոյիշեալ Զաքարի որդի Յակոբը (Jácome de Zúcar): Ահա ցանկը. - Jácome de Zúcar, Gregorio de Uxan, Juan de Atiman, Juan Bautista de Toros, Pablo de Tateo, Juan de Zacarías, Geremías de Archi, Carlos de Pirrat, Diego de Lázaro, Safori de Achar, Lázaro Algabeque, Juan Bautista Jácome⁷⁹: Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի կողմէ Գատիգի կապակցութեամբ յիշուած որոշ անուններ համեմատելի են ցանկին մէջ նշուածներուն հետ: Այսպէս, 1664ին՝ Մկրտիչ Յովհաննէս (Juan Bautista de

⁷⁷ SOPRANIS, "Los armenios", p. 304-305.

⁷⁸ BINAYAN CARMONA, *Entre el pasado*, p. 60.

⁷⁹ Բնագիրը տե՛ս idem, p. 309-313:

Toros կամ Juan Bautista Jácome), 1685ին՝ Գրիգոր Ոսկան (Gregorio de Uxan), 1685ին՝ Յովհաննես որդի Ջաքարիայ (Juan de Zacarías)⁸⁰:

Դեկտեմբեր 1728ին Գատիգէն մեկնած նաւ մը Ուրուկուայ եւ Արժանթին ժամանած առաջին հայը փոխադրած է: Երբ նաւը Հասարակածէն անցաւ, մեծ տօնախմբուածիւն մը եղաւ եւ ճամբորդներն ու անձնակազմը փրկագին պէտք է վճարէին «Գիծի նախագահին» (նեպտոն աստուծոյ), այլապէս՝ պարանի մը կապուած բարձրագոյն կայմէն ջուր կը նետուէին: Ֆրա Գայեթանօ Գաթանէօ պատմած է, թէ նախագահը «աւելի քարձր տուգանքի մը դատապարտեց նաւուն տնտեսը, որ շատ գէր հայ մըն էր, տաճութեմէն շատ տառապող, որովհետեւ կուրծքը քաց ներկայացած էր, ինչ որ յարգանքի պակաս համարեցին»⁸¹: Նաւը Մոնթէվիտէօ ժամանեց Ապրիլ 9, 1729ին, իսկ Պուէնոս Այրէս՝ Ապրիլ 19ին: Տնտեսին անուէն ու ճակատագիրը անյայտ են:

Ռուպերթ Հիւսն նշած է, թէ «տասներկու հայ գաղթականներով նաւ մը Գատիգէն (Սպանիա) Պուէնոս Այրէս ժամանեց 1728ին»⁸²: Իր աղբիւրը Պինայեանի անգլերէն յօդուած մըն է, ուր կը յիշուին տնտեսը, եւ, թիւրիմացաբար, այդ ենթադրեալ տասներկու հայերը, որոնք իբրեւ թէ «Գարլոս Բ. Թագաւորին խնդրագիր մը ներկայացուցին՝ Նոր Աշխարհ հաստատուելու իրաւունքին համար»⁸³: Նման պնդում չկայ հեղինակի թարգմանիչին մէջ սխալն է: Պինայեան որեւէ ճշտում չէ կատարած: Միւս կողմէ, Հիւսն չէ անդրադարձած, որ Գարլոս Բ. Թագաւորած է 1685-1700ին եւ, նոյնիսկ եթէ պահ մը ընդունէինք, որ այդ դիմումը 1700ին ներկայացուած էր, անտրամաբանական

⁸⁰ Ա.Լ.ԻՇԱՆ, Սիսակամ, էջ 458.

⁸¹ Buenos Aires y Córdoba en 1729 según cartas de los padres C. Cattáneo y C. Gervasoni S.J., Buenos Aires, 1941, p. 52 (ընդգծումը մերն է): Տե՛ս նաեւ BINAYAN, *La colectividad*, p. 15.

⁸² ROBERT HEWSEN, *Armenia. A Historical Atlas*, Chicago, 2001, p. 274: Հմմտ. ԱՍՊԵՏ ՄԱՆՃԻԿԵԱՆ, «Հայերը՝ Արժանթինի առաջին վերաբնակիչներէն. Աթա Կրասիայի եւ Բորրիէնթէի համայնքները», *Ժամանակ*, 15 Մարտ 2002, էջ 3.

⁸³ NARCISO BINAYAN, "Armenians in Argentina", *Ararat*, Autumn 1984, p. 24.

էր ակնկալել, որ 12 հայերը 28 տարի պիտի սպասէին՝ Ամերիկա ճամբորդելու համար:

7. ՀԱՅԵՐԸ ԿՐԻՆԼԸՆՏԻ ՄԷՁ

Հայ գաղթականութեան տարածումը աշխարհի չորս ծագելուն յաճախակի անակնկալներ կը ստեղծէ:

Այսպէս, հայերը ենթադրաբար գտնուած էին նաեւ Հիւսիսային Ամերիկայի ծայր հիւսիսի Կրինլընտ կղզին, որ Ժ. դարուն նորվեկիացիներու կողմէ գաղութացուած էր: Արդարեւ, ԺԸ. դարու սպանական աղբիւր մը հետաքրքիր տեղեկութիւն մը հաղորդած է անորոշ թուականի մը հայոց Կրինլընտ գտնուած ըլլալու եւ նորվեկիացիներու դէպի Մեքսիքո եւ Կեդրոնական Ամերիկա ենթադրական տեղաշարժի մասին: Հայր Կրեկորիո Կարսիա կը գրէր հետեւեալը 1729ին.-

«Գլաուսիօ Քրիստոֆերսէն (Claudio Christophersen) կը պատմէ որ հայերը՝ փոքորիկէ մը հալածուած եւ Հիւսիսային ովկիանոսը ինկած, Կրինլընտ հասան, ուրկէ անցան Նորվեկիա՝ Հիւսիսային ծովու ժայռերու քնակիչ դառնալով: Այս ենթադրութեամբ, հաւանական կը թուի, որ նորվեկիացիները Հնդկիքը (Indias) քնակեցնէին՝ Կրինլընտէն մինչեւ Նոր Մեքսիքո եւ աւելի անդին իջնելով, եւ հասնելով մինչեւ Փանամայի պարանոցը»⁸⁴:

Կարսիայի աղբիւրը ԺԷ. դարու հին դանիերէն հատոր մըն է, ուր հայերուն վերաբերող հետեւեալ տողերը կան.-

«Այս [մարդիկ] թէ՛ տրամաբանութիւն եւ թէ դատողութիւն ստացած էին, եւ իրենց ժողովուրդը Հայաստանէն դուրս առաջնորդած էին՝ հին ժամանակներուն այս հոդերը [Կրինլընտը. Վ.Մ.] գրաւելու համար»⁸⁵:

⁸⁴ BINAYAN, *La colectividad*, p. 13.

⁸⁵ CLAUS KRISTOFFERSEN LYSKANDER, *Die Grönlandske Chronica*, Copenhagen, 1608, p. 21: Ահա բնագիրը.- “Diss’(e) giffuit bod’ Raad och Effue och fordt sit Folk aff Armenien nid Besatte de Lande: fordom tid” (“These [people] had been given both judgment and faculties, and led his people out of Armenia here to occupy the lands in old times”, translated by Aksel Hanes, Uppsala University): Թարգ-

Յայտնի է, թէ այս տեղեկութիւնը ինչպէ՞ս անցած է սպանական միջնադարին: Ըստ Պինայեանի, ան կրնայ վերաբերիլ կամ Ջրհեղեղէն ետք աշխարհի վերաբնակեցումին եւ կամ աւելի նոր շրջանի նաւարկողներու⁸⁶: Վերջինը մեր կարծիքով աւելի հաւաստի է՝ ըստ համածիրի, եւ չափազանց շահեկան պիտի ըլլար, եթէ անշուշտ պատմական հիմք ունենայ: Կրինլընտի Ժ. դարու նորվեկեան գաղութները տեւած են մինչեւ ԺԵ. դարու սկիզբը⁸⁷:

8. ՍՊԱՆԱՑԻ ՅԻՍՈՒՍԵԱՆ ՄԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԷՆԸ

ԺԹ. դարու սպանական լուսաւորական շարժումի կարեւոր դէմքերէն մէկը եղած է Յիսուսեան միաբանութեան անդամներէն Հ. Լորենսո Հերվաս ի Փանտուրո (1735-1809)⁸⁸: Ան միաբանութեան շարքերը մտած է 1746ին եւ մինչեւ 1767 զբաղած է դաստիարակական աշխատանքներով՝ Ալքալա տէ Հենարէս, Գասերէս, Մատրիտ եւ Մուրսիա քաղաքներուն մէջ: 1767ին, Գարլոս Գ. Թագաւորը Յիսուսեանները վտարած է իր բոլոր տիրոյթներէն, հետեւաբար Հերվաս ստիպուած է տարագրուելու: Իր միաբանակիցներէն շատերուն նման, ան ապաստան գտած է Իտալիա, ուր հաստատուած է Ֆորլի, Չեզենա եւ հուսկ՝ Հռոմ, 1775էն: Կարճատեւ կերպով վերադարձած է Սպանիա, վտարումի հրովարտակի մասնակի յետս կոչումին պատճառով (1798-1802), բայց 1802ին կրկին տարագրուած է Հռոմ, ուր Պիոս Է. Պապը զինքը Քուիրինալէ գրադարանապետ նշանակած է: Այս պաշտօնը վարած է մինչեւ իր մահը:

մանութիւնը մեզի փոխանցուած է Արծուի Բախչինեանի կողմէ (անձնական նամակ, Երեւան, 11 Յունիս 1997)।

⁸⁶ BINAYAN CARMONA, *Entre el pasado*, p. 54: Պինայեան տպած է այս էջին պատճէնը, որ ցարդ մնացած էր չթարգմանուած:

⁸⁷ DAVID QUINN, *North America From Earliest Discovery to First Settlements. The Norse Voyages to 1612*, New York-London, 1977, p. 22-35.

⁸⁸ Կեանքին ու գործին մասին, տե՛ս MARISA LÓPEZ GONZÁLEZ MONTERO DE ESPINOSA, *Lorenzo Hervás y Panduro: el gran olvidado de la ilustracion española*, Madrid, 1994, p. 41-42: Այս ուսումնասիրին վրայ մեր ուշադրութիւնը հրաւիրած է Պինայեանի հակիրճ ակնարկութիւնը (BINAYAN CARMONA, *Entre el pasado*, p. 61):

Սպանացի կրօնաւորը շատ բեղուն հեղինակ մը եղած է: Իտալիոյ մէջ, հրատարակած է 21 հատորնոց «Տիեզերքի գաղափարը» («Idea dell'Universo che contiene la storia della vita dell'uomo, elementi cosmografici, viaggio estatico al mondo planetario, e storia della terra»), 1778-1787ին: Մարդ էակը համապարփակ ներկայացնող նուիրուած այս հանրագիտարանը հինգ հատոր տրամադրած է ժողովուրդներու եւ լեզուներու ուսումնասիրութեան: Հոս կը բերենք այս հատորներուն ցանկը--

Հատոր ԺԷ.- «Յուցակ ծանօթ լեզուներու եւ ծանօթութիւն՝ անոնց ազգակցութեան եւ այլազանութեան».

Հատոր ԺԸ.- «Ուսումն լեզուներու ծագումի, կազմաւորումի, մեքենականութեան եւ ներդաշնակութեան».

Հատոր ԺԹ.- «Ազգերու բուարանութիւն եւ ժամանակի քաժանումը արեւելցիներու մօտ».

Հատոր Ի.- «Բազմալեզու քառացուցակ, աւելի քան 150 լեզուներու մասին ներածութիւններով».

Հատոր ԻԱ.- «Լեզուներու գործնական ձեռնարկ, ներածութիւններով, եւ կիրակնօրեայ աղօթքներու ժողովածու աւելի քան երեք հարիւր լեզուներով»⁸⁹:

1789ին ան սկսած է այս հսկայական աշխատութիւնը թարգմանել սպաներէնի՝ անջատ հատորներով: Հրատարակած է նաեւ սպաներէն լեզուով ուրիշ հատորներ՝ «Մոլորակային աշխարհի հրաշալի ցանապարհորդութիւն» (1793-1794), «Պարսկերէնի Արակոնի թագաւորութեան դիւանի նկարագրութիւն» (1801), «Ֆրանսական Յեղափոխութեան պատմաւորները» (1807), եւ այլն:

Իր «Յուցակ ծանօթ լեզուներու»ն, որ վեց հատորով սպաներէն լոյս տեսած է (1800-1805), իրեն արժած է «Բանասիրու-

⁸⁹ Այս հատորին մէջ հրատարակած է Տէրունական Աղօթքը հայերէնով՝ հինգ տարբեր տառադարձութիւններով, քաղուած՝ տարբեր աղբիւրներէ (LORENZO HERVÁS Y PANDURO, *Saggio pratico delle lingue*, Cesena, 1787, p. 172-174): Դժբախտաբար, ի տարբերութիւն թրքերէնին կամ վրացերէնին, օրինակ, որեւէ քերականական մեկնութիւն կատարած չէ:

թեան Հօր» վերադիրը⁹⁰ . այս տիտանական աշխատանքը կ'ընդգրկէր աշխարհի բոլոր ծանօթ լեզուները: Կ'արժէ նշել, որ այս վեցհատորեակը միայն իտալերէն «Գաղափար տիեզերքի»-ի Ժէ. հատորի ոչ-ամբողջական թարգմանութիւնն էր:

Ինչպէս կը գրէ Մարիսա Մոնթերօ տէ Էսիլինոսա, Յիսուսեան կրօնաւորը հաւաքած էր մեծաթիւ տուեալներ աշխարհի տարբեր տեղերէ իտալիա հաւաքուած բազմաթիւ միաբանակիցներէ, ինչպէս եւ գրաւոր աղբիւրներէ: «Այս ուսումնասիրութեան մէջ ան կ'որոնէ տարբեր լեզուներու ծագումը եւ անոնց ազգագրական կապը, ժամանակի ընթացքին լեզուի անփոփոխելիութիւնը կը պաշտպանէ եւ կը հետեւի կաթողիկէ ուղղափառութեան, պնդելով, որ լեզուներու զանազանումը Բաբելոնի աշտարակի ստեղծումէն կու գայ»⁹¹:

«Ցուցակ»ին երկրորդ հատորը նուիրուած է Ասիոյ, Հընդկաց եւ Խաղաղական ովկիանոսներու լեզուներուն: Եօթներորդ գլուխը 'Փ'անդադառնայ կովկասեան լեզուներուն՝ «վրացերէն, կողքերէն, լազերէն, աբազգերէն կամ աւասերէն, ալաներէն (կամ լեզգիերէն, աղուաներէն, դաղստաներէն) եւ հայերէն»⁹²:

Խօսելով Վրաստանի դասական՝ Իբերիա անուանումին մասին, «գոր ի գուր կը փորձեն շփոթել [Սպանիոյ] Էպրօ գետի Իբերուս լատիներէն անունին հետ», Հերվաս կը յայտնէ այն կարծիքը, թէ անոր ծագումը հայկական է (հայ. վրացի, իվերիացի, վրաստան, իվերիա) ու անկէ անցած է յոյներուն:—

«Հայերուն կողմէ Վրաստանի եւ վրացիներուն տրուած յիշեալ այդ անունները հայերէն լեզուով որեւէ իմաստ չունին, ինչպէս ըսած է ինծի բարեկամս՝ պարոն Կրեկո-րիօ Պարինանթի (կոչուած Պաղինանթի՝ Հոռոմ քաղաքի մէջ), ազգով վրացի եւ հայերէնի դասատու Հաւատասիւռ Վարժարանին մէջ: Պարոն Պարինանթիի հետ խորհրդակցած եմ ներկայ գլուխի վերաբերեալ բոլոր

⁹⁰ BINAYAN CARMONA, *Entre el pasado y el futuro*, p. 61.

⁹¹ MEDINA DE ESPINOSA, Lorenzo Hervás y Panduro, p. 61:

⁹² LORENZO HERVAS Y PANDURO, *Catálogo de las lenguas de las naciones conocidas y numeración, división y clases de éstas según la diversidad de sus idiomas y dialectos*, vol. II, Madrid, 1801, p. 307-336: Այսուհետեւ, այս երկէն բոլոր մէջբերումներուն էջաթիւերը պիտի յիշենք շարադրանքին մէջ:

հարցերուս մասին, եւ ան դիտել տուած է, որ հայերէնի մէջ *Ե ԵԼ Վ* գիրերը դիւրաւ կը շփոթուին, եւ թէ վրացի, ի-վերիացի անունները վերօ կամ Պերօ անունէն կրնան գալ, որ վրաստանի ինչ-որ հին հերոսի մը անունը ըլլալու է, որովհետեւ այս երկրամասին մէջ շատ մարդիկ Պերօ անունը ունին» (էջ 310-311):

Կը թուի, թէ Հերվաս առաջինն է կամ առնուազն՝ առաջիններէն, որ Իբերիա երկրանունի հայկական ծագումը առաջարկած է: Եւ ի հերքումն յիշեալ վրացի ուսումնասէրին պնդումին, քանի մը տասնամեակ ետք, Ֆրանսացի հայագէտ Մարի-Ֆելիսի-թէ Պրոսէն պիտի տար հայերէն ստուգաբանութիւն մը՝ ի վերոյ, որմէ վիրք⁹³:

Հերվաս լայնօրէն օգտուած է Մովսէս Խորենացիի «Պատմութիւն Հայոց»ի լատիներէն թարգմանութենէն (Լոնտոն, 1786) ու հետեւած իրեն՝ հայկական ու վրացական գիրերու գիւտի կապակցութեամբ:—

«Ան երկարօրէն կը պատմէ, թէ ինչպէ՞ս եւ ե՞րբ հնարուեցան այն գիրերը, գորս վրացիներ եւ հայեր ներկայիս կը գործածեն իրենց սրբագան եւ եկեղեցական գիրքերուն մէջ: Վրացիները խոծուրի (այսինքն, “երիցական”, խոծեիի “երեց”) կը կոչեն Ե. դարուն Ս. Մեսրոպի կողմէ հնարուած այս գիրերը, որովհետեւ զանոնք կը գործածեն միայն կրօնքի վերաբերեալ գիրքերը գրելու համար: (...) Հայերը եւս երկու տարատեսակ այբուրեններ ունին. անոնցմէ մէկը հնարուեցաւ Ս. Մեսրոպի կողմէ եւ կը կոչուի բոլորգիր, եւ հին ժամանակ միայն կրօնական գիրքերուն մէջ գործածուեցաւ, իսկ ներկայիս բոլոր տպագիրներուն մէջ կը գործածուի: Իսկ միւս այբուրենը կը կոչուի նոսրգիր եւ կը գործածուի ձեռագիրներուն մէջ» (էջ 317):

Հետեւելով Խորենացիին, Հերվաս չէ անդադարձած միայն, թէ Մեսրոպի Մաշտոցի հնարած վրացական այբուրենը քանի մը դար ետք գործածութենէ պիտի ելլէր: Ծիշտ չէ, ինչպէս գի-

⁹³ Հմմտ. ՎԱՀԱՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ, Ուրարտական քաղաքակրթութիւնը եւ քակերի նախահայրենիքի հարցը, Երեւան, 1998, էջ 94.

տենք, «երկու» այբուբեններ տեսնել բոլորգիր եւ նոտրգիր տառատեսակներուն մէջ. այբբենական հիմքը մէկ էր, միայն տառատեսակը կը տարբերէր:

Այնուհետեւ, դարձեալ կը վկայակոչէ Խորենացին, ըսելու համար, թէ մաշտոցեան գիւտը տեղի ունեցած է պարսից Հայաստանի մէջ յունարէն լեզուի եւ գիրի գործածութեան արգիլումին պատճառով, եւ թէ ըստ Թիֆլիսի (կաթողիկէ) արքեպիսկոպոս Գերպ. Ստեփան Աւթանտիլի ձեռագիր մէկ աշխատութեան, «վրացիները իրենց լեզուին թարգմանեցին Աստուածաշունչն ու յունարէն աղօթամատեանները 570 թուականին շուրջ»: Այդ նոյն ձեռագրին հիմամբ, սպանացի գիտնականը Ս. Նինոսի քարոզչութիւնը եւ վրացիներու դարձը կը պատմէ, վրացական գիրերու գիւտը, վրացական Աստուածաշունչի տպագրութիւնը եւ վրաց իշխաններու ծագումը կը նկարագրէ: Ան նոյնպէս կը բացատրէ հայկական եւ վրացական եկեղեցիներու բաժանումի պարագաները (էջ 317-322):

Վերադառնալով վրացերէնին, Հերվաս կը նշէ, թէ խօսակցական լեզուն աւելի կը նմանի դասական վրացերէնին, քան սպաներէնը՝ լատիներէնին, «իմչ որ յստակօրէն ցոյց կու տայ, որ հին լեզուն է, քիչ մը խաթարուած» (էջ 321): Հոս պէտք է յիշել, թէ ան կը հետեւէր լեզուներու անփոփոխելիութեան տեսութեան, որ բոլոր շեղումները «խաթարումներ» եւ «ձեւազեղումներ» կը նկատէր: Ան կ'աւելցնէ, թէ «վրացիներու արդի լեզուին մէջ թրքերէն ու հայերէն բառեր կան, որովհետեւ վրաստանը Հայաստանի հետ սահմանակից է, եւ անոր մէկ մասը թուրքին ենթակայ եղած է, բայց այս բառերը քիչ են եւ վրացիները կը գործածուին ըստ իրենց լեզուի ձեւերուն: Կը բաւէ բաղդատել Մանիոյ վրացերէն քերականութիւնը եւ Փաօլինի վրացերէն բառացուցակը՝ Վիլիոթի քերականութեան եւ բառացուցակին, ու Կոզմաս Գարպոնիանոյի թրքերէն քերականութեան հետ, յստակօրէն տեսնելու համար, որ բառերու եւ ձեւերու տեսակետէն, վրացերէնը բոլորովին կը տարբերի հայերէնէն ու թրքերէնէն, որ թաթարական բարբառ է» (անդ): Այսպէսով, ան կը հերքէ իր նախապէս մէջբերած Կիլոմ Փոսթէլի կարծիքը (1540), որուն հետեւած են Պիպլիանուրօ (1545), Գլօտ Տիւրէ (1614) եւ Անճելօ Ռոքքա (1719), թէ վրացերէն աշխարհաբարը «թաթարերէն եւ հայերէն բառերու միահիւսում մըն

է» (էջ 313), ու կը մերժէ Անքեթիլի տեսակէտը, որ փորձած է փաստել, թէ վրացերէնը գենդերէնի բարբառ մըն էր (էջ 321-322): Ան դիտել կ'ու տայ, որ Քարթլիի խօսուածքը առատ է թրքերէն, պարսկերէն եւ հայերէն բառերով, իսկ Կախէթի խօսուածքը՝ «պարսկերէն եւ արաբերէն» (էջ 322): Վերջինիս տակ, հաւանաբար նկատի ունի այժմու օտերէնը:

Այնուհետեւ կ'անդրադառնայ «արաբերէն»ին, զոր կը շփոթէ աղուաներէնին ու աղուաններուն հետ⁹⁴: Ու կը գրէ.---

«Արագգներուն արեւելք, Կախէթի թագաւորութեան վրայ, մինչեւ Կասպից ծով երկարող երկրամասերուն մէջ կ'ապրի արաբ կոչուած ազգը, զոր վրացիները արուան կը կոչեն, իսկ հայերը՝ աղուան: (...) Այս արաբական ազգը այն է, զոր խորեմացի իր աշխարհագրութեան մէջ կը գետնդէ Կովկաս լեռներէ՝ Կասպից ծովու արեւմուտքը, մինչեւ Կիւրոս գետը (աշխարհագրագետներու Կիւր եւ Կուրը), որ Վրաստանի եւ Հայաստանի սահմանն էր, եւ այս երկիրը, ուր թուրքերը լեզգիներն ու դաղստանցիները կը տեղաւորեն, Աղուեզ, Արկուա կամ Աղուա կը կոչէ: Յոյները կոչեցին Ալբանիկա, որ կու գայ հայերէն "աղուա" կամ վրացերէն "արուան"էն: (...) խորեմացի, որ Ե. դարուն կը գրէր, յստակօրէն նշած է, թէ դաղստանցիները կամ աղուանները կամ արաբները հայերէնէն ու վրացերէնէն տարբեր լեզու կը խօսէին (...):»

Ապա կը պատմէ աղուանական այբուբենի ստեղծումը Մեսրոպ Մաշտոցի կողմէ՝ ըստ խորեմացիի պատումին: Նաեւ կը յիշէ Պատմահօր տեղեկութիւնները՝ Հայկի շառաւիղներէն Սիսակի կառավարութեան մասին, ու Աղուանքի «աղու» բառէն ծագումին մասին (էջ 331-332):

Հայերէնի ենթաբաժնին մէջ, Հերվաս Նախ կ'անդրադառնայ «Արմենիա» անունի ստուգաբանութեան: Բերելով Յիսուսեան կրօնաւոր Աթանասիոս Գիրշըրի կարծիքը, թէ անունը բխած է Սեմի որդի Արամէն, անոր կը զուգադրէ խորեմացիի յայտնի

94

Հին թէ նոր մատենագրութեան մէջ այս շփոթին մասին, տե՛ս ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ, «Հայ-արաբական նշմարներ», Բազմալէզ, 1-4, 1993, էջ 240-253:

բացատրութիւնը՝ Հայկեան Արամի մասին, եւ դասական հեղինակներու (Ստրաբոն, Յուլիոս Կեսար, Յուլիոս Փլաւիոս, Ստեփանոս Բիւզանդացի) արձագանգները՝ հայերու ծագումին մասին (Թեսալական վարկածը՝ արգոնաւորդ Արմենիոսի վերաբերեալ)։ Ան կը հերքէ Գիրըզի կարծիքը եւ կ'ընդունի «Արմենիա»-ի ստուգաբանութիւնը Հայկեան Արամի անունով (էջ 333-334)։

Այնուհետեւ, սպանացի հեղինակը կ'անդրադառնայ ԺԶ. եւ ԺԷ. դարու կարգ մը հեղինակներու տեսութիւններուն՝ հայերէնի բնոյթին մասին։ Կիյոմ Փոսթէլը, որուն հետեւած են Պիպլիանտոն, Տիւրէն եւ Ռոքքան՝ չնչին նրբերանգներով, ըսած է, ըստ Հերովասի վերաշարադրանքին, թէ «ամ այնպիսի չափով թրքերէն է, որ պիտի չիմացուի, թէ թուրքերը հայերու շառաւիղ են, կամ վերջիններս՝ թուրքերու»։ Հետաքրքրական է Յիսուսեան բանասէրին բացատրութիւնը, թէ քանի որ Փոսթէլ Պոլիսեղած էր, «պէտք է ծանօթացած ըլլայ Հայաստանի որեւէ շրջանի մը թրքերէն կը խօսուի՝ շատ մը հայերէն բառերով խաթարուած, եւ կարծած՝ որ այս լեզուն հայերու յատուկ էր» (էջ 334)⁹⁵։ Իսկ աւելի անդին կ'աւելցնէ, որ եթէ այս հեղինակները ծանօթ ըլլային 1539ին Թեզո Ամպրոնոյի հրատարակած հայերէնի քերականութեան նիւթերուն, պիտի բաւէր, որ անդրադառնային այդ կարծիքի անկարելիութեան (էջ 335)։

Իր կարգին, Անճեւ Ռոքքա պնդած է, որ հայկական այբուբենի ստեղծումը Ս. Յովհաննէս Ոսկեբերանի գործն էր։ Այս վարկածին հիմքը այն էր, թէ սուրբին պատկերը նկարուած է Վատիկանի գրադարանին մէջ՝ հայկական այբուբենով, Տէրունական Աղօթքի առաջին նախադասութեամբ եւ հետեւեալ բացատրութեամբ՝ «Sanctus Joannes Chrysostomus literarum armenicarum auctor»⁹⁶։ Հերովաս կը հերքէ ասիկա, նշելով, որ կան «աւելի վաւերական վկայութիւններ ցոյց տալու համար, որ այդ այբուբենը ստեղծուած է Ս. Մեսրոպի կողմէ, ինչպէս երկարօրէն ցոյց կու տամ հնագրութեան մէջ՝ հայկական այբուբենը բացատրե-

⁹⁵ Հմմտ. Virgil Strohmeier, "Armenian as Seen Through the Eyes of Two Renaissance Christian Orientalists-Cum-Kabbalists: Teseo Ambrogio and Guillaume Postel and a Follower, Francisco Rivola", in Dora Sakayan (ed.), *Proceedings of the Fifth International Conference on Armenian Linguistics*, Delmar, 1996, p. 399.

⁹⁶ Այս մասին չենք կրցած յաւելաւ տեղեկութիւններ գտնել։

լու ատեմ» (էջ 335)⁹⁷: Ի պաշտպանութիւն վերոյիշեալ հեղինակին, անհրաժեշտ է նշել, որ Ռոքքայի աշխատութիւնը լոյս տեսած է 1719ին, կանխելով խորենացիի առաջին հրատարակութիւնը՝ շուէտացի Հենրիկ Պրեննէրի լատիներէն համառօտ թարգմանութիւնը (1723)⁹⁸:

Ամէն պարագայի, Հերովաս կ'եզրափակէ իր քննարկումը նշելով, որ հայերէնը երկու ճիւղեր ունի՝ գրաբար («արդէն մեռած») եւ աշխարհաբար: Կը խօսի նաեւ գիրերու գիւտին, Ոսկեդարու թարգմանական շարժումին եւ կը տարբերէ հայկական եւ վրացական եկեղեցական արարողակարգը, նշելով որ վերջինս հաւատարիմ թարգմանութիւնն է յունականին, իսկ առաջինը ամբողջովին ինքնուրոյն է՝ Ե. դարուն պարսկական արգելքէն ետք (էջ 335-336):

Սպանացի եկեղեցականին այս աշխատութիւնը, որքան որ յայտնի է, հայերէնի առաջին ներկայացումն է սպաներէն լեզուով եւ ժԸ. դարու վերջաւորութեան կը նախանշէր եւրոպական հայերէնագիտութեան փուլի մը աւարտը: Շուտով պիտի սկսէր համեմատական լեզուաբանութեան ժամանակաշրջանը:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

⁹⁷ *Խօսքը կը վերաբերի «Փորձ տիեզերական հնագրութեան»* (“Ensayo de la Paleografía Universal”) եռահատոր ձեռագիր աշխատութեան, որ կը գտնուի Մատրիտի Ազգային Գրադարանին մէջ (ձեռ. 8496-98), Հերովասի անտիպ 14 աշխատութիւններուն շարքին է նաեւ ուրիշ մը, նոյն գրադարանին մէջ պահուած (ձեռ. 7807-8)՝ երկհատոր «Գրելու արուեստի պատմութիւնը» (“Historia del Arte de escribir, en la que se da noticia de la invencion y progresos de las letras y escritura de todas las naciones conocidas”) (Montero de Espinosa, Lorenzo de Hervás y Panduro, p. 81):

⁹⁸ Տե՛ս ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽԶԻՆԵԱՆ, Հայ-շուէդական առընչութիւններ, Ուփսալա, 1996, էջ 11:

**Episodes of armenian-spanish historical
and cultural relations
(15th-18th centuries)
(summary)**

Vartan Matiossian

This article discusses several issues related to Armenians in the period of the Hispanic Empire: 1) Christopher Columbus' Armenian "roots," 2) Armenian "crewmen" in Columbus' journeys, 3) Legendary tales about the wealth of America and the "Island of Armenio", sought by Spanish explorers in the Pacific Ocean, 4) Armenian subjects in the work of the Spanish philosopher Antonio de Guevara, 5) Spanish descent to the last king of Cilicia, Lewon V, 6) The Armenian community of Cadiz, 7) A Spanish/Danish reference about Armenian presence in Greenland prior to the 17th century, 8) The views of the Spanish scholar Lorenzo Hervás y Panduro about Armenians and the Armenian language (18th century).